

"Elm və sənət məclisi" - 14

ŞƏMS TƏBRİZİ VƏ MÖVLANA CƏLALƏDDİN RUMI: MİF VƏ GERÇƏKLİK

"Elm və sənət məclisi"nin 14-cü məşğələsi 2007-ci il dekabrın 4-də olmuşdur. Dr. Elnur Nəsirov "Şəms Təbrizi və Mövlana Cəlaləddin Rumi: mif və gerçəkli" mövzusunda məruzə etmişdir. Mövzunun müzakirəsində tanınmış mütəxəssislər, müəllimlər və tələbələr iştirak etmişlər.

Məclisi giriş sözü ilə Xəzər Universitetinin rektoru, professor Hamlet İsxanlı açmışdır.

ŞƏMS TƏBRİZİ VƏ CƏLALƏDDİN RUMI – BU İKİ AD BİR YERDƏ ÇƏKİLİR

Professor Hamlet İSAXANLI:

– Hörmətli həmkarlar! 14-cü "Elm və sənət məclisi"nə xoş gəlmisiniz. Bu gün biz 13-cü əsrə səyahət edəcəyik. 13-cü əsrə, Yaxın Şərqi. "Şəms Təbrizi və Mövlana Cəlaləddin Rumi: mif və gerçəklik" – belə bir məruzəmiz olacaq.

13-cü əsr siyasi baxımdan yadımızda "monqol əsri" kimi qalıbdır. Yadımıza salaq ki, 1220-ci ildə monqollar ilk dəfə olaraq Sırdərya çayını keçib Xorasana, İrana girdi-

2006-cı il oktyabrın 10-dan Xəzər Universitetində fəaliyyətə başlamış "Elm və sənət məclisi" uğurla davam edir. Artıq məclisin 28 məşğələsi keçirilmişdir. 11 məşğələnin materiallarını ardıcıl dərc edən "Xəzər Xəbər" müəyyən səbəblər üzündən sonrakı məclislərdən yazıları yalnız bu nömrədən başlayaraq oxuculara təqdim edir. Materiallar xronoloji qaydada deyil, çapa hazırlanması ardıcılığı ilə dərc olunacaqdır.

lər, ordan Azərbaycana, Azərbaycandan da Türk-Qıpçaq çöllərinə və Rusiyaya. Onlar ikinci dəfə, ikinci dalğa olaraq Anadoluya, Kiçik Asiyaya gəldilər. 1243-cü ildə Kösədağ savaşında Anadolu Səlcuqlarını məğlub etdilər. Amma şərqdə monqolların yayılması və hakimiyyətə sahib olmaları daha çox 1256-cı ildə Hülakünün rəhbərliyi altında böyük ordunun Sırdəryanı keçməsindən sonra baş verdi. Xilafət məğlub oldu və monqollar bu yerlərin hökmranı oldular, yalnız Suriya və Misir istisna olmaqla. Suriyada Məmlüklərə uduzdu monqollar. Amma uduzduqları an monqolların mərkəz ulusunda

böyük Möngə xan ölmüşdü. Yəqin ki, ona görə monqollar bu savaşa ciddi hazırlaşa, bütün qüvvələrini toplaya bilməmişdilər. Amma uduzduqları həməən yerləri sonralar da nəzarət altına ala bilmədilər.

Elmi və mədəni baxımdan isə dövr farsdilli ədəbiyyatın, elmin və sənətin hökmran olduğu bir dövr idi. 12-ci əsr farsdilli poeziya və təsəvvüf dünyası olmuşdu, 13-cü əsr də bənzər şəkildə davam edirdi (hərçənd ki, monqolların gəlişi türk dilini gücləndirən amil oldu həmçinin...)

Cənub-şərqdən şimal-qərbə doğru yönələn Şiraz-Konya oxunun aşağısında – Şirazda Sədi, ucu-

nda – Konyada Cəlaləddin Rumi, mərkəzdə, onların arasında – Azərbaycanın Marağa şəhərində Nəsirəddin Tusi eyni zamanda yaşayıb yaradırdılar. Bu üç böyük mütəfəkkirdən Sədi Şirazi və Cəlaləddin Rumi yaradıcılıq baxımından daha yaxındılar. Sədinin “Gülüstən”, “Bustan” və Mövlananın “Məsnəvi”si və onların digər əsərləri məşhur oldu. Nəsirəddin Tusinin Marağadakı fəaliyyəti isə o dövrdə elmin ən uca zirvəsi hesab oluna bilər. Riyaziyyatın və astronomiyanın ən yüksək inkişaf səviyyəsi Şərqdə məhz həmin nöqtədə idi, inkişaf, yenilik həmin insanın ətrafında, onun məktəbində cərəyan edirdi.

Bugünkü mövzumuz həmin dövrdə Cəlaləddin Rumi və Şəms Təbrizi ilə bağlı olan əhvalatlar, tarix və ədəbiyyat ətrafındakı araşdırmalar barədədir. Cəlaləddin Rumi bəlkə də Qərbdə ən çox öyrənilmiş şərq mütəfəkkiri, şərq şairidir. Çox az şərqli Qərbdə geniş tanınıb, belələri olub, amma çox az olub. Sədi Şirazi, İbn Sina, İbn Rəşid, əl-Xarəzmi ilk tanınanlardan olublar, ilk tərcümə olunanlardan. Sonra Qərb dünyasında çox məşhur olan, yəqin ki, Ömər Xəyyam olub. 1959-cu ildə Edward Fitzgeraldın Ömər Xəyyam rübailərini tərcümə etməsi nəticəsində bütün ingilis dilli dünyada Ömər Xəyyam adı heç kimin dilindən düşmürdü. Onun aqlasığmaz şöhrətini ifadə edən termin belə əmələ gəldi: “Omar-Maniya”. Həm oxuyub-yazan savadlı insanlar, həm də ayırı-ayrı adi, sadə insanlar Ömər Xəyyamın rübailərini əzbərləyir, bir-birlərinə söyləyirdilər. Buna bənzəndərək “Mövlana-Maniya” sözünü işlətmək olar indi, müasir dövrdə. Neçə 10 illərdi ki, Amerikada, Anqlosaks dünyasında, Almaniyada və ümumiyyətlə dünyada ən çox oxunan şair və mütəfəkkir, ən çox çap olunan, tərcümə olunan insanlardan biri

Mövlana Cəlaləddin Rumidir. Mövlana Cəlaləddin haqqında say-sız-hesabsız tərcümələr, rəngbərəng nəşrlər, web-internet guşələri, ciddi və qeyri-ciddi musiqilər, rəqslər, tamaşalar, televiziya, qəzet, film, turizm sənayesi, miflər və nələr, nələr mövcuddur, yaradılır. Onun adını məşhurlaşdıran “Məsnəvi” deyilən məşhur əsəridir. Digər böyük əsəri “Divan-i Kəbir” də kifayət qədər geniş tanınır.

Və Cəlaləddin Rumi haqqında

ayrıca deyil, tək yox, Şəms Təbrizi ilə bərabər danışılır, bilicilər arasında, adətən, bu iki ad bir yerdə çəkilir. Hesab olunur ki, Cəlaləddin Rumini şair Mövlana eyləyən, onu böyük sufi şeyxi eyləyən məhz Şəms Təbrizi oldu. Öz növbəsində, Mövlanasız, Mövlana ilə rastlaşmasaydı, Şəms Təbrizinin kim olduğunu, yəqin ki, biz bu gün bilməyəcəkdik.

Bir böyük şəxs o biri böyük şəxsin tanınmasında çox böyük rol oynaya bilər. Burada qeyri-adi heç nə yoxdur, əksinə, bu çox təbii hadisədir. Bu cür hadisə bizə yaxın Azərbaycan tarixindən də məlumdur, müxtəlif misallar gətirmək olar. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadə və onun “Molla Nəsrəddin” jurnalı olmasaydı, məlum deyil ki, biz Sabir adlı böyük şairi tanıyaq-dıqımı? Çox güman ki, yox. “Molla Nəsrəddin” jurnalı fəaliyyətə başlayanda Sabirin kifayət qədər

yaşı var idi. Amma Sabir tanınmırdı. Ona qədər yalnız 5-10 qəzəli var idi Sabirin. Hər halda, günümüzdə gəlib çatan budur və o qəzəlləri də indi kim oxuyubsa, görür ki, onların dili sadə deyil, ümumiyyətlə, Sabirin müəllimi hesab oluna bilən Seyid Əzimin qəzəlləri səviyyəsinə qalxmır. Sabiri satirik, “ağlar-güləyən” şair kimi “Molla Nəsrəddin” jurnalı parlatdı. Jurnalın özü də parladı Sabirin sayəsində. Şəms Təbrizi də belə hesab olu-

nur Mövlana Cəlaləddin Rumi üçün. Amma bu tarix çox dərindən öyrənilsə də, yenə də həddindən artıq, qeyri-adi dərəcədə ziddiyyətli tarixdir. Dövr ziddiyyətlidir, dövrün ruhi cərəyanları ziddiyyətlidir. Həmin dövrə xas olan təriqətlər, cərəyanların toqquşması, rəqabət, intriqalar və bu insanların həm siyasi, həm sənət baxımından fərqli yanları, qarışıq şəxsi münasibətləri, sevgi, kin və nifrət həddinə çatan duyğuların təlatümü, geniş meydan açması vəziyyəti mürəkkəb və anlaşılmaz edir. Çox zaman əsərlər filoloji və fəlsəfi cəhətdən öyrənilir, tədqiq edilir, onların arxasında dayanan rəngbərəng və ziddiyyətli tarixi, siyasi hadisələr unudulur, yəni arxa planda qalır. Arxa planda qalmasının, zənnimcə, iki səbəbi var: biri yazılı mənbələrin ziddiyyətli olması və nəticə etibarilə, tədqiqatların bir çox məsələlərə tam cavab verə bilməməsidir.

Bir çox hadisələr sanki çox dərin öyrənilibdir; amma, qeyd etdiyimiz kimi, daha çox baxılan əsərlərin içindən verilən qiymətdir bunlar və heyranlıqdan doğan böyük rəğbət təsiri altında coşqu dolu hisslərlə öyrənilib bunlar. Beləliklə, gerçəkliyə pərdə tutan ikinci səbəb isə, Mövlananın dahi, mütəfəkkir bir şəxs olması, oxucular və tədqiqatçılar tərəfindən sitayiş olunacaq dərəcədə qəbul edilməsidir ki, bu, müəyyən mənada, bütün hadisələrin hərtərəfli şərhinə əvəzinə

oxuyanda həzz almaqla yanaşı, açıq-saçıq yerlərə rastlaşanda bir az çaş-baş olurdu; bəzən qeyri-adi dərəcədə çılpəqdır ordakı əhvalatlar, hadisələr. Biz, sadəcə, belə çılpəqlığı kitablarda oxumağa alışmamışdıq, yəqin "bizim tərbiyəmizi pozmaq istəmiş" sovet senzurası. Öz aramızda lətifə danışmaq istəyəndə belə, hər adam hər adama hər cür danışa bilmirik. Ancaq, belə deyək ki, çox yaxın olan, yaşlı bir-birinə uyğun gələn bəzən bunu edə bilirlər. İnsanlar bir

Təbrizi və Mövlana Cəlaləddin Rumi və onların münasibətləridir, onlar ətrafında cərəyan edən hadisələrdir. Xəzər Universitetinin tarix departamentində çalışır, tədqiqat aparır, onları yazır və dərs deyir.

Elnur Nəsirov dövrün bir çox tarixi hadisələrini tədqiqata cəlb edərək, Mövlana Cəlaləddin və Şəms Təbrizi mövzusunda bəzi fərqli baxış bucağına sahib olduğunu iddia edir. Gəlin ona qulaq asa.

ELNUR NƏSİROVUN MƏRUZƏSİ

Mif və gerçəklik. Mövzunun əhəmiyyəti

Şərq həmişə özünün söz ustaları ilə məşhur olub. Sözü qüdrətini dərk edən şərqilər sözə və söz ustalarına daim yüksək dəyər veriblər. Bu söz ustalarının ən məşhurlarından biri də Mövlana adı ilə tanınan Cəlaləddin Rumi. Rumi və onun "Məsnəvi"si müsəlman şərqində, eləcə də bütün dünyada şərq ədəbiyyatının ən dəyərli nümunəsi kimi tanınıb, sevilib və oxunub. O da məlumdur ki, Şəms Təbrizi Ruminin həyatında dərin iz buraxmış bir şəxsdir. Lakin nədənsə Cəlaləddin Rumi və Şəms Təbrizi hər zaman özünün müdrik kəlamları ilə oxucu kütləsinə tanıtılmaq istəyib. Ruminin "Məsnəvi"si hikmətli sözlər mənbəyi kimi şübhəsiz zəngindir. Lakin farsca qələmə alınmış bu qüdrətli söz abidəsindəki hikmət, müdriklik, dərin mənə ilə heç bir əlaqəsi olmayan, bayağı, bəzən isə ədəb və tərbiyə sərhədlərini belə aşan ifadələrlə dolu hekayələr nədənsə diqqətdən yayınıb və ya qəsdən yayındırılıb. Bunun əsas səbəbi isə, fikrimizcə, Cəlaləddin Ruminin sadəcə şair olmamasıdır. Məlum olduğu kimi, Mövlana Cəlaləddin Rumi, eləcə də Şəms Təbrizi həm də məşhur təsəvvüfçü, sufilərin ifadəsi ilə de-

ona tabe edilməsinə, şəxsiyyətə pərəstişə gətirib çıxarır.

Xüsusən Şərqə xas olan bir cəhətdir ki, tədqiqatlarda müəllifə kölgə salan kiçik bir cəhət belə varsa, onu qeyd etmədən üstündən sakitcə keçirlər. Amma nə olsa da, canlı insan kimi nə zəiflikləri və ziddiyyətləri olsa da, onlar, buludlar Günəşə ciddi təsir edə bilmədikləri kimi, Mövlananın dahiliyini azalda bilməz. Əksinə, bəlkə də böyüdə bilər. Onu daha bütöv edə bilər. Mən ilk dəfə Mövlananın "Məsnəvi"sinə, onun tam altı cildini türkcəyə tərcümə eləyib geniş və peşəkar şərhlər yazan Əbdülbaqi Gölpınarlının sayəsində öyrənib, oxuyub, həzz almışam. İndi də onu oxuyuram. Yadımdadır ki, ilk dəfə

çox hallarda açıq ifadədən çəkinir, utanır, onları olduğu kimi ifadə edə bilmir. Amma həyatın çılpəq üzü də var; bu, bütün dövrlərin, orta əsrlərin də xüsusiyyətidir və əslində, yaradıcılığın çox vacib bir elementi də gizlinlərin deyilməsindədir.

Biz mənbələrə, ciddi, səviyyəli elmi araşdırmaya əsaslanıb bütün fikirləri dinləməyə çalışırıq. Bizim şəxsə, tarixi hadisəyə olan şəxsi münasibətlərimiz, önyarğımız deyil, əsl elmi araşdırmanın nəticəsi olan fikrə ehtiyacımız var.

Məruzəçimiz Elnur Nəsirov bütün təhsilini Türkiyədə alıb – Səlcuq Universitetində, Konyada. Həm bakalavr, həm magistr, həm də doktor dərəcəsi üzrə təhsilini orda başa vurub. Tədqiqatçı Şəms

sək, könül insanları, övliya və ulu şəxsiyyətdirlər. Hətta o qədər ulu bir şəxsiyyət ki, öləndən sonra məzarları ziyarətgaha çevrilmişdir. Dini hisslər, söz yerində isə, istismar edilərək Şəms Təbrizi və Cəlaləddin Ruminin ətrafında qalın bir sirr pərdəsi hörülmüşdü. Beləcə bu iki tarixi şəxsiyyətin həyatı və fəaliyyətləri haqqında mənbə materiallarının tənqidi tədqiqinə əsaslanan bir araşdırmanın aparılması uzun illərdən bəri demək olar ki, mümkün olmamışdır. Mövlana Cəlaləddin Ruminin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqat aparmış Əbdülbaqi Gölpınarlı, Bədiüzzaman Furuzanfər, Fəridun Nafiz Uzluk, Təhsin Yazıcı kimi tanınmış alimlər bəzi məsələlərə ya toxunmamış, ya da səthi izahlarla kifayətlənməli olmuşdular. Bəzi tədqiqatçılar isə səthi izahlarla kifayətlənmədikləri üçün sərt etiraz və tənqidlərə məruz qalmışdılar. Belə tədqiqatçılardan biri də Türkiyə Səlcuq Universiteti Tarix bölümü sabiq başqanı professor Mikayıl Bayramdır. Onun, dərinləməsinə tədqiqatını apararaq, bir çox qaranlıq mətləbləri aydınlığa qovuşdurması şiddətli etirazlar, tənqidlər və hətta təhqirlərə məruz qalması ilə nəticələnmişdi. 1997-2003-cü illərdə magistr işimi və Ph.D dissertasiyama professor Mikayıl Bayramın elmi rəhbərliyi ilə araşdırıb müdafiə etdiyim vaxt mövzu ilə yaxından tanış olmaq fürsətini tapdım. Belə ki, Şəmsəddin Təbrizinin həyatı və fəaliyyəti Ph.D işimdəki mövzulardan birini təşkil edirdi. Mövzunu tədqiq edərkən Şəms Təbrizi və Cəlaləddin Ruminin sadəcə şair və təsəvvüfçü olaraq təqdim edilməsinin, hər şeydən əvvəl, bu iki şəxsin özlərinə qarşı edilmiş bir insafsızlıq olduğunun fərqinə vardım. Çünki Mövlananın öz siyasi və ictimai fəaliyyəti ilə Anadolunun, eləcə də bütün müsəlman dünyasının tarixində dərin izlər qoymuş bir şəxsiyyət olduğunun şahidi oldum.

Dini-etiqadi və siyasi mövqeyinə olmasa da, bir mütəfəkkir şair olaraq Cəlaləddin Ruminin müdrikliyinə, incə zəkasına və böyük söz ustası olmasına hörmətlə yanaşmaq mümkün deyil. Cəlaləddin Ruminin "Mövlana" edən isə, heç şübhəsiz, Şəms Təbrizi idi. Beləcə burada aşağıdakı mövzular haqqında söhbət açmağa çalışacağıq.

Mövzuya dair mənbələr və tədqiqatlarla qısa tanışlıq

Mövzuya dair tarixi mənbələrin başında heç şübhəsiz ki, Mövlana Cəlaləddin Ruminin öz əsərləri gəlir. Başda "Məsnəvi"si olmaqla Ruminin "Fihi-ma-Fih", "Məcalisü's-Səb'a" və "Divan" kimi əsərləri onun, Şəms Təbrizinin və eləcə də həmin dövrdə yaşamış bir çox məşhur şəxsin və hadisənin tədqiq olunmasında əvəzedilməz mənbələrdir. Bunun yanında Şəms Təbrizinin söhbətlərini ehtiva edən "Məqalat" adlı əsərin də adını çəkmək yerinə düşəcəkdir. Bundan başqa, Mövlananın oğlu Sultan Vələdin (ölümü 1312) "İbtidanamə" adlı əsəri də mövzu ilə bağlı mühüm məlumatları ehtiva edir. Həmin dövrə işıq tutan əsas mənbələrdən biri də məşhur mövləvi Əhməd Əflakinin (1286-1360) "Mənaqibü'l-Arifin" adlı əsəridir.

XI-XIII əsrlər Anadolunun siyasi tarixinə dair ən mühüm mənbələr isə İbn Bibi (ölümü 1282) adı ilə tanınan Nasirəddin Hüseyn ibn Məhəmmədin "əl-Əvami'rü'l-Əlaiyyə fil-Umuri'l-Əlaiyyə" adlı əsəridir. Bir digər əsər isə Kəriməddin Aksarayinin (ölümü XIV əsrin ilk qərinəsi) "Müsəmmətu'l-Əxbar və Müsəmmətu'l-Əxbar" adlı əsəridir. Bundan başqa, Əbü'l-Fərəc Qriqorinin "Əbü'l-Fərəc Tarixi" və Niğdəli Qazi Əhmədin (ölümü 1334) "Vələdü's-Şəfiq" adlı əsərlərin də adlarını çəkmək bilirik. Əbdülbaqi Gölpınarlı, Fə-

ridun Nafiz Uzluk, Təhsin Yazıcı, Mehmed Fuad Köprülü, Mikayıl Bayram, Əhməd Yaşar Ocak kimi türkiyəli tədqiqatçılar, Bədiüzzaman Furuzanfər, Əhməd Xoşnəvis kimi iranlı və Franz Babinger, Claud Cahen kimi avropalı şərqşünaslar da XI-XIII əsrlərdə Anadolunun siyasi və mədəni tarixinə dair əsərlərin müəllifləridirlər.

XIII əsrdə Anadolunun siyasi və ictimai həyatına qısa baxış. Anadolu (rum) Səlcuqlu dövləti

1071-ci il avqustun 26-da Malazgird yaxınlığında Böyük Səlcuqlu imperatorluğunun Bizansın hərbi qüvvələri üzərində qazandığı qələbədən sonra Anadoluda sürətlə türkləşmə və islamlaşma prosesi başlamışdı. Əxlatşahlar, Artuqlular, Sökmənoğulları, Saltuqlar, Danişməndilər, Məngüçəklər kimi türk bəylikləri Böyük Səlcuqlu dövlətinin zəifləmə dövründə Anadoludakı siyasi boşluğu doldurmuşdular. Səlcuq bəyin nəvəsi Qutalmışoğlu Süleymanşahın əsasını qoyduğu Anadolu (Rum) Səlcuqlu dövlətinin hakimiyyəti dövründə (1077-1308) isə Anadolunun türkləşmə və islamlaşma prosesi daha da güclənmişdi. Sultan İzzəddin II Qılınçarslan (1155-1192) və Sultan Əlaəddin I Keyqubadın (1220-1237) hakimiyyətləri dövründə Anadolu Səlcuqlu dövləti çiçəklənmə dövrünü yaşamışdı. Anadolu Səlcuqlu dövləti qərbdə Bizans, şərqdə isə Gürcü çarları ilə mübarizə aparırdı. Bu mübarizə, demək olar ki, daim Anadolu Səlcuqlu dövlətinin üstünlüyü şəraitində davam etmişdi. Sultan Rükəddin Məsudun (1116-1155) hakimiyyəti dövründə II səlib yürüşünə (1147) və Sultan İzzəddin II Qılınçarslanın (1155-1192) hakimiyyəti dövründə isə III səlib yürüşünə (1192) qar-

şı Anadolu Səlcuqlu dövləti ön cəbhə rolunu oynayaraq, uğurla mübarizə aparmışdı. Sultan İzzəddin II Qılıncarslan (1155-1192) və Sultan İzzəddin I Keykavusun (1211-1220) Sinopu və oğlu Sultan Əlaəddinin (1220-1237) Kalonorosu (Əlaiyyə-Alanya) fəth etməsiylə Anadolu Səlcuqlu dövləti şimal-cənub ticarət dəhlizində tranzit ölkəyə çevrilmiş və bu da ölkənin iqtisadi cəhətdən qüvvətlənməsinə səbəb olmuşdu. Bu dövr Orta Asiyadan Azərbaycana və Anadoluya oğuz köçlərinin davam etdiyi bir dövrdür.

Moğol işğalı

Əlaəddin I Keyqubadın ölümündən sonra mənşəcə iranlı dövlət məmurlarının dəstəyi ilə hakimiyyətə gəlmiş sultan Qiyasəddin II Keyxosrova qarşı Anadolu Baba İlyas və Baba İshaq kimi türk din adamlarının başçılığı ilə Babayi üsyanı başlamışdı (1240). Əsasən oğuz türklərindən ibarət olan səlcuqlu ordusu bu milli qiyamın yatırılmasında iştirak etməkdən imtina etmişdi. Buna görə də, sultan muzdlu xristian əsgərlərin köməyi ilə babayi qiyamını yatırmışdı. Bu hadisə türkmənlərin sultana qarşı kin bəsləmələrinə səbəb olmuşdu. Buna görə də, Anadolu səlcuqlu ordusu Kösədağ müharibəsində (1243) sultan Qiyasəddini tək qoyaraq, döyüş meydanını tərk edib getmişdi. Moğol sərkərdəsi Baycu Noyan əvvəlcə bunu səlcuqların döyüş taktikası zənn edərək, sultanın düşərgəsinə hücum etməyə cəsarət etməmişdi. Kösədağ müharibəsi Anadolu Səlcuqlu dövlətinin məğlubiyəti ilə nəticələnmiş və bu hadisədən sonra Anadolu moğol istilasına uğramışdı. Moğollar Anadolunun şəhərlərini tək-tək mühasirəyə alaraq zəbt etmişdilər. Bu işğal qanlı döyüşlər və kütləvi qətl

liamlarla müşayiət olunurdu. Belə dəhşətli qətlialmlardan biri də Kayserinin işğalı vaxtı baş vermişdi. Moğollar şəhəri uzun müddət mühasirədə saxlamış və şəhərin işğalından sonra, demək olar ki, bütün əhalini qılıncdan keçirmişdilər. Kayserinin müdafiəsini isə Əxi Əvrən şeyx Nasirəddin Mahmud Xoyinin davamçıları olan əxilər təşkil etmiş və son nəfəslərinə qədər Kayserini müdafiə etmişdilər.

Anadolunun elmi və mədəni həyatı

Anadolunun fəthindən sonra (1071) istər burada qurulmuş türk bəylikləri, istərsə də Anadolu Səlcuq dövlətinin hakimiyyəti dövründə (1077-1308) dövlət tərəfindən elmə və alimlərə daima qayğı göstərilmiş, hökmdarlar məşhur alimləri dünyanın hər yerindən öz ölkələrinə dəvət edərək, onları himayə etmişdilər. Buna görə də, Anadolu XI-XIV əsrlərdə elm adamlarını özünə cəlb edən diyara çevrilmişdi. Həmin bu dövrdə bir çox azərbaycanlı elm xadimi də Anadoluya gələrək burada məskunlaşmış və elmi fəaliyyətlərini davam etdirərək böyük uğurlar və elmi nailiyyətlər qazanmışdılar. Anadolu Səlcuqlu sultanlarının tibb elminə xüsusi rəğbətləri olmuşdur. Bunun bariz nümunələrindən biri də müasir dövrə qədər öz mövcudluğunu qoruyub saxlamış Gövhər Nəсібə xəstəxanası və tibb mədrəsəsidir. Gövhər Nəсібə xatun Anadolu Səlcuqlu sultanı İzzəddin II Qılıncarslanın (1155-1192) qızı, sultan Qiyasəddin I Keyxosrovun (1292-1196/1205-1211) və sultan İzzəddin I Keykavusun (1211-1219) bacısı idi. Rəvayətə görə, Gövhər Nəсібə xatun sevdiyi yüksək rütbəli bir hərbcinin şəhid olmasından sonra vərəm xəstəliyinə tutulmuş və bu xəstəlik səbəbiylə

də ölmüşdü. O, ölümündən əvvəl qardaşı sultan Qiyasəddin I Keyxosrova öz mirası hesabına Kayseridə xəstəxana tikdirməsini və xəstələrin burada pulsuz müalicə olunmasını vəsiyyət etmişdi. Qardaşı onun vəsiyyətinə əməl edərək, 1204-1206-cı illərdə Gövhər Nəсібə darüşşəfasını tikdirib istifadəyə vermişdi. 1211-1214-cü illərdə Gövhər Nəсібə xatunun kiçik qardaşı sultan İzzəddin I Keykavus xəstəxananın yanında bir tibb mədrəsəsi də tikdirmişdi. Gövhər Nəсібə xəstəxanası və tibb mədrəsəsi Səlcuqların Anadoluada inşa etdikləri sayca 5-ci xəstəxanadır. Cəmi 2800 m² sahədə tikilmiş xəstəxana və mədrəsə 1890-cı ilə qədər öz təyinatı üzrə fəaliyyət göstərmişdi. Bu xəstəxana və mədrəsədə dövrün bir çox məşhur alimi və həkimi fəaliyyət göstərmiş, Gövhər Nəсібə tibb mədrəsəsində isə dövrün bir çox məşhur həkimi yetişmişdi. Əkmələddin Naxçıvani, Təbib Qəzənfər Təbrizi, Əfzələddin Xunəci kimi azərbaycanlı tibb alimləri də Gövhər Nəсібə tibb mədrəsəsində və xəstəxanasında fəaliyyət göstərmişdilər. Bundan başqa, Əxi Əvrən Nasirəddin Mahmud Xoyi, Burhanəddin Anəvi, Bədrəddin Təbrizi, Hüsəməddin Həsən Çələbi Urməvi, Məcdəddin Mərəndi (Baba Mərəndi), Sadəddin Naxçıvani, Şəmsəddin Ömər Tiflisi, Vəliyəddin Təbrizi, Fəqih Əhməd Təbrizi, Əminəddin Təbrizi, Əsirəddin Əbhəri, İzzəddin Urməvi, Kəmaləddin Hübeyş Tiflisi, Nəcməddin Naxçıvani, Səfiəddin Urməvi, Siracəddin Əbu's-Səna Urməvi, Tacəddin Xoyi, Şəhabəddin Yəhya Sührəvərdi kimi onlarla azərbaycanlı alim həmin bu dövrdə Anadoluya köçərək, burada elmi fəaliyyətlə məşğul olmuşdular. Azərbaycanlılarla yanaşı Çin sərhədlərindən başlamış Əndəlisə qədər bütün İslam dünyasından elm, mədəniyyət və din xadimləri Ana-

doluya gəlib məskunlaşmışdılar.

Bu müxtəliflik bəzən ziddiyyət və münaqişə səviyyəsinə çıxan rəqabətin də meydana gəlməsinə səbəb olurdu. Anadoluda əsasən fars və türk elm, mədəniyyət və din xadimləri məskunlaşmışdılar. Bu isə milli və fikri zəmində ziddiyyətlərin və münaqişələrin qızışmasına səbəb olurdu. Bu ziddiyyətlər özünü siyasi həyatda da göstərirdi. Hələ Böyük Səlcuqlu imperatorluğu dövründə mövcud olan bu siyasi ziddiyyət daha çox "hakimiyyətə öz adamını gətirmə" cəhdlərindən ibarət idi. Anadolu Səlcuqlu sultanlarından bəziləri türk, bəziləri isə fars müəllimlərinin təsiri ilə bu iki qrupdan birinə meyl göstərirdilər.

Şəms Təbrizi və Cəlaləddin Rumi. Şəms Təbrizinin təhsili və gənclik illəri

Şəmsəddin Məhəmməd ibn Əli ibn Məlikdad Təbrizi (ölümü 1247) təqribən 1175-1177-ci illərdə Azərbaycanın Təbriz şəhərində doğulmuşdur. Onun doğum tarixini Mövlana Cəlaləddin Ruminin təvəllüdü ilə müqayisə edərək müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. Şəms Təbrizinin Mövlana Cəlaləddin Rumidən yaşca böyük olduğunu Ruminin aşağıdakı beytindən öyrənmək mümkündür: سال خورده از تو خوش جوان و خرمای شمس‌الدینی بازم (sənin sayəndə yenidən gənc və nəşəli halıma geri qayıtdım, ey illəri köhnəltmiş (yemiş) qoca Şəmsəddin).

Ruminin təvəllüd tarixinə gəldikdə isə, mənbələr onun hicri 6 rəbiüləvvəl 604-cü ildə (1 oktyabr 1207) anadan olduğunu qeyd edirlər. Rumi öz xatirələrindən birində Əlaəddin Xarəzmşahın (1200-1220) Səmərqənd şəhərini mühasirəyə alması haqqında danışır. O, Əlaəddin Xarəzmşahın ordusunun Səmərqəndi mühasirə etdiyi vaxt özünün də şəhərdə olduğunu və bu-

rada çox gözəl bir qızın əsir düşməkdən qorxduğunu nəql edir. Ibn əl-Əsir öz əsərində Əlaəddin Xarəzmşahın Səmərqəndi hicri 604-cü ildə mühasirəyə aldığı və şəhərdə dəhşətli qırğın törətdiyini qeyd etmişdir. Bu hadisəni təfərrüatıyla xatırlaya bilmək üçün Rumi həmin vaxt ən az 10-12 yaşlarında olmalı idi. Bunu nəzərə alaraq Ruminin 1195-1197-ci illərdə anadan olduğunu deyə bilərik. Belə olan halda, onun qoca saydığı Şəms Təbrizi də Rumidən ən azı 15-20 yaş böyük olmalıdır. Bədiüzzaman Furuzanfərin fikrinə görə, Şəms Konyaya gəldiyi vaxt (1244) 60 yaş haqlamışdı.

Zeynalabdin Şirvani Şəmsin atasının xorasanlı parça taciri olduğunu, ticarət məqsədiylə Təbrizə gəldiyini və Şəmsin də burada doğulduğunu qeyd etmişdir. Dövlətşah Səmərqəndiyə görə isə, Şəmsin atası İsmaili dailərinin (təbliğətçi) məşhurlarından biri və çox varlı bir adam olan Xavənd ləqəbli Cəlaləddin Əli adlı şəxs olmuşdur. Dövlətşah Səmərqəndinin müasiri olan Əbdürrəhman Cami isə Cəlaləddin Əlinin İsmaili məzhəbli olduğu haqqındakı fikirləri qəbul etmir.

Şəms Təbrizi ilk təsəvvüfi (sufi) təlimini Təbrizdə şeyx Əbu Bəkr Sələbaf Təbrizidən almış, səyri-süluku onun yanında keçmişdi. Hafiz Hüseyin Təbrizi şeyx Əbu Bəkr ibn İsmayıl Sələbafın Təbrizdə, Çərəndab qəbiristanlığında dəfn edildiyini qeyd etmişdir. Lakin təəssüf ki, müəllif şeyx Əbu Bəkrin qəbirüstü kitabəsi və ölüm tarixi haqqında heç bir məlumat nəql etməmişdir. Şeyx Əbu Bəkrin xidmətində ikən gənc Şəmsəddin tez-tez Allahı və mələkləri gördüyünü, qeyb aləmini müşahidə etdiyini deyirdi. Şeyx Əbu Bəkr bunu eşitdiyi vaxt Şəmsə belə şeylər danışmağa tapşırırmışdı. Bir müddət sonra şeyx Əbu Bəkr Şəmsə: "Sənin halını tərbiyə etmək mənim əlimdən

gəlmir, sən artıq öz könül məhbubunu axtar" demişdi. Bundan sonra Şəms Təbriz şəhərini tərk edərək, ömrünün sonuna qədər davam edən səyahətə çıxmışdı. Sonralar Şəms öz şeyxi Əbu Bəkr Sələbafi acı bir xatirə kimi xatırlayır və belə deyirdi: "Şeyx Əbu Bəkr Allah eşqindən sərxoş olmuşdu. Fəqət bu sərxoşluqdan sonrakı ayıqlığın dadını bilmirdi. Mən onu rədd edərək tərk etdim. Amma o, hələ də "mən sənin şeyxinəm" deyirdi. Məndə elə bir şey vardı ki, nə şeyx Əbu Bəkr, nə də başqaları onu məndə görə bilməmişdilər. Bax Mövlana onu məndə gördü".

Şəms Təbrizi tərk edəndən sonra əvvəlcə Türkünstan ellərinə səyahət etmişdi. Türkünstanda ikən o, şeyx Nəcməddin Kübranın müridlərindən biri olmuş türk təsəvvüfçüsü Baba Kamal Cəndiyə tanış olmuş və onun xidmətinə girmişdi. O, Baba Kamal Cəndinin yanında olarkən Fəxrəddin İraqi də Baba Kamalın xidmətində idi. Fəxrəddin İraqi kəşf və müşahidələrini nəzmə çəkərək şeir deyirdi. Bir gün Baba Kamal Şəmsə: "Övladım Şəmsəddin, Fəxrəddinə əyan olan bu həqiqətlər sənə niyə görə əyan olmur?" deyərək, sual verir. Şəms bu sualdan inciyərək belə cavab verir: "Əslində mənə ondan daha çox əyan olur, fəqət mənim nəzm istedadım onunku qədər qüvvətli deyil". Bu hadisədən sonra Türkünstanda çox qalmayan Şəms yenidən səyahətə çıxaraq Suriyaya gəlir. Həmin dövrdə Suriya batiniliyin xeyli yayıldığı bir ölkə idi. Şeyxü'l-İşraq Şəhabəddin Yəhya Sührəvərdi 1191-ci ildə Hələb qalasında həbsdə yatarkən, onun yanında Şəms adlı gənc bir tələbəsi də var idi.

Bu Şəms adlı tələbənin Şəms Təbrizi olması ehtimalı böyükdür. Belə ki, uzun illərdən sonra Konyaya gələrək Mövlana ilə tanış olandan sonra Şəms Təbrizinin söylədiyi sözlər bu ehtimalı qüvvət-

ləndirir. Şəms Təbrizi belə demişdi: “Şamda o köpəklər Şəhaba açıq-aydın kafir deyirdilər. Mən: “Şəhab necə kafir ola bilər? O, nura məxsusdur. Bəli, günəşin (Şəmsin) yanında ulduz (Şəhab) kafirdir (örtüləndir). Yalnız Şəhab Şəmsə səmimiyyətlə xidmət edərsə bədr-lənər” dedim. Şəhabəddinin elmi ağına qələbə çalmışdı, halbuki ağı- lın elmə qalib gəlməsi lazımdır”. Öz “Məqalat”ında isə Şəms belə deyirdi: “Məqtul adlandırılan Şə- habəddin Sührəvərdi Hələb sultanının nəzərində əziz və möhtərəm bir şəxs idi. Lakin ona həsəd apar- dılar. Onu gözdən düşürdülər. Son- ra sultanın ona qəzəbi tutdu. Şəha- bəddin saf və ruhani bir adam idi. Cüzü də bilirdi, küllü də”.

Suriyada olarkən Şəms Muh- yəddin İbnü'l-Ərəbi ilə də görüş- müşdü. Onun haqqında Şəms de- mişdi: “Muhyəddin İbnü'l-Ərəbi rüku edər, səcdəyə gedər, namaz qı- lar, deyərdi ki, şəriət əhlinin qulu- yam mən. Amma əsla şəriətə əməl etməzdi. Mən ondan çox faydalan- dım. Söhbətlərində tez-tez “filan adam səhv elədi, filankəs xətaya düşdü” deyərdi. Bir dəfə mən onun bir xətasını gördüm. Vaxtı gələndə üzünə vurdum. Mənə “övlad, ya- man qamçı vurursan” dedi. Şəms bir müddət Suriyanı tərk edərək Bağdada getmiş və Rükəddin Əbü'l-Qənaim Şücasinin yanında olmuşdu. Bağdadda olarkən o, Rük- nəddin Şücasinin müridi Əvhədəd- din Kirmani ilə tanış olmuş və on- ların arasında maraqlı bir dialoq ol- muşdu. Əvhədəddin Kirmani Şəm- sə onunla yoldaşlıq etmək istədiyini bildirəndə, Şəms ona demişdi: “Bağdad bazarının ortasında, ha- mının gözü qabağında mənimlə bir- likdə içki içərsən? Kirmani: “Bunu edə bilmərəm”. Şəms: “Mənim üçün xüsusi bir şərab tapıb gətirə bilərsən?” Kirmani: “Bunu da edə bilmərəm”. Şəms: “Mən içki içər- kən oturub mənə yoldaşlıq

edərsən?” Kirmani: “Xeyr, edə bilmərəm”. Şəms: “Elə isə, Allah dostlarının hüzurundan uzaq ol” deyər, cavab vemişdi.

Şəmslə Mövlana Cəlaləddin Ru- minin ilk tanışlığı Suriyada olmuş- du. Mövlana atası Bəhaəddin Vələ- din ölümündən (1229) bir il sonra Suriyaya getmiş, Hələviyyə məd- rəsəsində təhsil almış və 7-8 il ora- da qalmışdı. Mövlana ilə Şəmsin ilk dəfə rastlaşmasını Əhməd Əf- laki belə təsvir etmişdi: “Mövlana həzrətləri bir gün Şamda bir mey- danda gəzirdi. İzdihamın içində qa- ra paltarlı, başında külah olan qəri- bə bir adamla rastlaşır. Həmin şəxs Mövlanaya yaxınlaşaraq onun əli- ni öpür və “ey dünya sərrafi, məni dərk et” deyir. Mövlana onunla da- nışmağa və tanış olmağa fürsət tapa bilmir. Həmin şəxs izdihamın arasında gözdən itib gedir. Bu ulu şəxsiyyət Şəms Təbrizi idi”.

Təfəkkür dünyası

Gördüyümüz kimi, gənclik illə- rində və təhsil həyatında Şəms Təb- rizi sürəkli olaraq hər hansı bir tə- riqət şeyxinə və mürşüdə bağlı ol- mamışdı. Yəni Şəms Təbrizi hər hansı bir sufi təriqəti silsiləsinə mənsub deyildi. Gənc yaşlarında onun hər hansı bir mürşidin, şeyxin xidmətində uzun müddət qalmağa səbri və hövsələsi çatmamışdı. Bü- tün həyatı boyu Şəms Təbrizinin, elm və biliyindən ötrü, heç kimə rəğbəti olmamışdı. Şəms istər gö- rüşdüyü, istərsə də görüşmədiyini, öz dövrünün bütün mütəfəkkirləri- nə və alimlərinə xor gözlə baxır, hətta bəzən söhbətlərində onları təhqir edirdi. Onun ən çox tənqid et- diyi zümrə filosoflar idi. Fəlsəfə el- minə və filosoflara qarşı öz mənfi münasibətini Şəms belə dilə gəti- rirdi: “Ən çox təəccüb ediləcək şey budur ki, hər hansı bir şeyi əllərinə alarlar, ovularına qoyub gətirib göstərirlər, fəqət yenə də bir şey

görmək mümkün olmaz”.

Öz “Məqalat”ında filosofları tez-tez tənqid edən Şəms belə de- yirdi: “Cəhənnəm əhlinin böyük ək- səriyyəti bu qəti fikirlilərdən, bu fi- losoflardan, bu alimlərdən ibarət- dir”. Maraqlıdır ki, Şəmsin tənqid və təhqirlərinə ən çox məruz qalan filosof alim Fəxrəddin Razidir (1148-1209). Belə ehtimal etmək olar ki, Şəmsin Fəxrəddin Raziyə qarşı mənfi münasibətinin təməlin- də Şəhabəddin Yəhya Sührəvərdi- nin bu alimə qarşı olan fikirləri da- yanır. Çünki Şəhabəddin Yəhya Sührəvərdi qələmə aldığı əsərlə- rində Fəxrəddin Razinin fikirlərini tez-tez tənqid edirdi.

Lakin hər halda bu yeganə sə- bəb deyildi. Fəxrəddin Razini ən çox tənqid edənlər şiəliyin ifrat cə- rəyanlarından biri hesab olunan Ba- tinilər idi. Xarəzmşah Əlaəddin Tə- kişin və onun oğlu Məhəmməd Xa- rəzmşahın rəğbətini qazanmış Fəx- rəddin Razi Heratda məskunlaşmış və öz elmi fəaliyyətini burada da- vam etdirmişdi. O, Heratda ikən İs- maililərin bir qolu olan Kərramilə- rin lideri Rəis Məcdəddinlə girişdi- yi elmi mübahisələrin birində Rəis Məcdəddini məğlub etmiş və onun savadsız olduğunu hamının yanın- da üzünə demişdi. Bu hadisə He- ratda böyük bir iğtişasa səbəb ol- muşdu. Hətta Kərramilər Fəxrəd- din Razini öldürmək üçün onun evi- nə hücum etmişdilər. Xarəzmşah- ların Herat canişini şəhərə ordu qüvvələri yeritməyə məcbur ol- muşdu. İğtişahlar hərbi qüvvə ilə yatırılmışdı. Bu hadisədən sonra Fəxrəddin Razi Heratı tərk etməyə məcbur olmuşdu.

Şəms Təbrizinin müasirləri ola- raq Anadoluda yaşamış Siracəddin Urməvi, Əxi Əvrən Nasirəddin Mahmud Xoyi, Əfzələddin Xunə- ci, Əsirəddin Əbhəri, Səfiyəddin Urməvi və daha bir çox alim və mü- təfəkkirlərdən bəziləri şəxsən Fəxrəddin Razinin tələbələri ol-

muşdular. Bəziləri isə Fəxrəddin Razi kimi məşşai fəlsəfi metodu mənimsəmişdilər. Mövlananın atası Bəhaəddin Vələd Fəxrəddin Razi ilə eyni dövrdə Xorasanda yaşamışdı. Bəha Vələd isə, başda Fəxrəddin Razi olmaqla bütün filosoflara qarşı mənfi münasibətiylə məşhur idi. Filosoflara qarşı düşmənliyi atasından və Şəmsdən miras olaraq alan Mövlana öz əsərlərində, başda Fəxrəddin Razi olmaqla, filosofları və fəlsəfi metodları tənqid və təzyif etmişdi. Şəms Təbrizi Konyada olduğu vaxt filosofların elmi məclislərindən birində iştirak etmişdi. Onların münazirə və mübahisələrini dinləyən Şəms orada olan alimlərə etiraz edərək belə demişdi: "Nə vaxta qədər onun bunun sözünü nəql edəcəksən, iqtibas edəcəksən və öyünəcəksən. Atsız yəhərə minib igidlər meydanında çapmağın bəs deyilmi? Aranızda "qəlbim mənə Rəbbimdən bu xəbəri verir" deyə biləcəksən heç kim yoxdurmu?" Onun bu sözləri oradakıların ciddi etirazına səbəb olmuşdu.

Şəmsin tənqidlərinə məruz qalınanlar sadəcə filosoflar deyildi. O həm də sufiləri də tənqid edirdi. Bu mövzuda Şəms fikrini aşağıdakı sözlərlə ifadə edirdi: "Mustafanın ən kiçik və əhəmiyyətsiz görünən sözünü minlərlə Quşeyri risaləsinə (Əbdülkərim Quşeyrinin məşhur sufilər haqqında yazdığı əsər) dəyişməyəm. Oradakıların hamısı dadsız və zövqsüz adamlardır". Bir gün bir neçə nəfər Şəmsin yanına gələrək ona "Tövhid nədir?" deyərək sual vermişdilər. Şəms bu suala əvvəlcə "şeyxdən belə bir şeyi soruşmaq bidətdir" deyərək cavab verərək, sonra belə demişdi: "Tövhid hər şeyin Tanrıdan olduğunu və hər şeyin Tanrı ilə var olduğunu, hər şeyin yenə Tanrıya qayıdacağına bilməyinizdir".

Şəmsin ən çox tənqid etdiyi sufilərdən biri də şeyx Əvhədəddin

Hamid Kirmani olmuşdur. Onun Kirmaniyə qarşı olması Məhəmməd Sivasinin mənaqibnaməsində belə təsvir olunur: "Həzrəti şeyx (Əvhədəddin Kirmani) Kayseridə ikən orada Kamil Təbrizi adlı bir şəxs var idi. Bu batin sahibi olan bir şəxs idi (مردی صاحب باطن بود). Bir gün şeyxə (Əvhədəddin Kirmani) 1000 qızıl pul göndərmişdilər. Kamil Təbrizi şeyxin yanına gəlib həmin qızıldan

bir miqdar istədi. Şeyx ona belə dedi: "Əgər sən dediyin kimi batini elmləri və sirrləri kəşf edə bilirsənsə, de görüm mənə nə qədər qızıl pul var və mən onları harada saxlayıram?". O, bu suala cavab verə bilmədi. Bu hadisədən sonra getdiyi hər yerdə şeyxə tənə etməyə başladı". Məlum olduğu kimi, Əvhədəddin Kirmani sufilinin camalpərəstlik cərəyanını mənimsəmişdi.

Əhməd Əflaki Şəms Təbrizinin səyahətlərindən birində camalpərəst bir şeyxlə rastlaşdığını qeyd edir. Həmin şeyx yeniyetmələrin camalına tamaşa edirdi. Şəms ona: "Bu nə işdir?" deyərək sual verir. Həmin şeyx deyir: "Gözəllərin üzünə aynadır. Mən Tanrını o aynada müşahidə edirəm". Şəms ona deyir: "Ey axmaq! Niyə can və könül aynasına baxıb özünü axtarmırsan?". Söhbətlərindən birində isə

Şəms Əvhədəddin Kirmani haqqında belə demişdi: "Bir gün şeyx Hamid küfrlə imanın təfsiri haqqında danışdı. Mən ona nəzər saldım, baxdım və gördüm ki, yüz ildən bəri onda küfrlə imanın heç bir fərqi yoxdur".

Heç kimə rəğbət bəsləməyən, öz dövrünün təsəvvüfçülərini və elm adamlarını tənqid edən Şəms özü haqda daim yüksək fikirdə olmuşdur. Məsələn, "Məqalat"ında

o, belə deyir: "Mənim söydüyüm adam övliya olar". Konyada yaşadığı vaxt Qütbəddin İbrahim adlı bir şəxs Konya bazarında Şəmsə rast gəlir və deyir: "Allahdan başqa ilah yoxdur, Şəmsəddin Allahın elçisidir". Bazardakı insanlar bunu eşidən kimi Qütbəddin İbrahimi hücum edirlər. Şəms fəryad qopararaq Qütbəddin İbrahimi onların əlindən alır və bazardan çıxararaq ona belə deyir: "Sən, Məhəmməd Allahın elçisidir deməliydin. Çünki mənim də adım Məhəmməddir. İnsanlar sikkə vurulmamış qızılı tanımırırlar".

Dinin vacibləriylə bağlı Muhyəddin Ərəbini tənqid edən Şəmsin bu mövzudakı öz fikirləri də maraqlıdır: "Həzrəti Məhəmmədin əməli istiğrak (qərq olma) idi. Bu qəlb əməli, könül işidir. O, öz məbudunda qərq olmuşdu. Lakin ha-

minin bu həqiqi əməli əldə edə bilməyəcəyini bilirdi. İstigrakı çox az adamın bacara biləcəyindən xəbərdar idi. Namazı, orucu, ibadətləri buna görə əmr etmişdi ki, insanlar tamamilən məhrum olmasınlar". "Məqalat"ın bir yerində Əh-zab surəsinin 4-cü ayəsini maraqlı bir şəkildə şərh edən Şəms belə deyirdi: "Ənəl-Həqq" deməyə əsla ehtiyac yox idi (Mənsur Həllac), bir başqa adamın da (Bayəzid Bis-tami) "sübhani, sübhani" deməyinə ehtiyac yox idi. Biz onsuz da ondan (Allahdan) olduğumuz kimi, hamı ondandır".

Şəms Təbrizinin düşüncə tərzini və dünyagörüşünü tədqiq edən alimlərdən mərhum akademik Mehmed Fuad Köprülü və Əbdülbaqi Gölpınarlı onun İsmaili-Batini cərəyanına mənsub olduğu fikrini ifadə etmişdilər. Bu mövzunu tədqiq edərkən əlyazma əsər kitabxanalarında saxlanılan və Şəms Təbrizinin müəllifi olduğu bəzi şeir kitablarını araşdırma fürsətini əldə etdik. Bakı Əlyazmalar İnstitutu fondunda və Konya İzzət Koyunoğlu kitabxanasında saxlanılan iki şeir məcmuəsinin içində Şəms Təbriziyə aid qəzəllər mövcuddur. Bu qəzəllərdən bəzilərinə Əli ibn Əbu Talib və İsmaililərin yeddi imamı vəsf edilir. Bu qəzəllərdən Şəmsin həqiqətən batinilik cərəyanına mənsub bir mütəfəkkir olduğu məlum olmaqdadır.

Şəms Təbrizinin ölümündən sonrakı əsrlərdə də Anadolunun müxtəlif yerlərində özlərini onun təriqətinə mənsub sayan dərvişlər öz fikirlərini təbliğ edirdilər. Osmanlı dövlətinin quruluşunu təqib edən əsrlərdə "Şəmsiyyə" adlanan bu təriqətin adı "Mövləviyyə" ilə birlikdə çəkilirdi. Şəmsiyyə təriqətinə mənsub dərvişlər qələndərilər kimi çəhar-zərb olduqları, yəni saç, qaş, bıç və saqqallarını ülgüclə qırxdıqları və içki düşkünü olduqları üçün ictimai qınağa məruz qalırdı-

lar. Nişancı Mehmed Paşa bu zümrəni "rafizi-qələndəri tayfası" adlandıraraq, onların həyat tərzini belə təsvir edirdi: "...bəziləri tiryək və həşiş xəstəsi, bəziləri azgın və bəziləri kələkbaz...içki məclislərində vaxt öldürən qələndərilər bəzakli əba geyirdilər. Kirpik və qaşlarını tamamilən qırxırdılar və "cani-könüldən qızılbaş olduq" deyirdilər".

Konya şəhəri İzzət Koyunoğlu kitabxanası №15018-də saxlanılan əlyazma əsərdə Ənis Dədə, Dərviş Pərvanə, Səbuhi Əhməd Dədə, Hüdai Dədə və s. mövləvi və şəmsi şairlərin şeirləri mövcuddur. Bu əlyazmada Mövlananın oğlu Sultan Vələd aid olduğu qeyd edilmiş bir qəzəl Şəmsiyyə təriqətinə mənsub dərvişlərin təfəkkür tərzini açıq şəkildə ifadə edir:

*Müslümanan! Mənəm rindi-xərabat,
Yerim meyxanədir, işim məlamət.*

*Nə zahidəm, nə zöhdüm var, nə elmim,
Nə taət bilirəm, nə xod ibadət.*

*Nə dinim var, nə məzhəbim, nə qibləm,
Nə məscid bilirəm, nə bəngu-qamat.*

*Mən ol gəbrəm, məqamım deyr içində,
Vəli, eşqə gətirmişəm iradat.*

*Ayə, Molla Cəlaləddin nə sirrdir,
Adın zahid, özün rindi-xərabət?*

Şəms Təbrizinin öldürülməsi

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Mövlana ilə Şəms ilk dəfə Suriyada görüşmüşdülər. Mövlana Suriyaya atası Bəhaəddin Vələdin ölümündən (1229) bir il sonra, yəni 1230-cu ildə getmiş və 7-8 il orada qalmışdı. Deməli, onun Şəmslə görüşüb tanış olması da bu dövrdə, yəni 1230-1238-ci illərdə baş vermişdi. Daha sonra məlum olduğu kimi, Şəms Konyaya gələrək Mövlananı tapmışdı. Lakin Şəmsin "Məqalat"ındakı bəzi qeydlərdən belə

məlum olur ki, o, Konyaya gəlməmişdən əvvəl Şərqi və Mərkəzi Anadolunun bəzi şəhərlərində gəzib dolaşmışdı. Ərzincan yolunda (ehtimal ki, Ərzurumdan Kayseriyə gedirdi) bir dəstə dərviş ona yoldaşlıq etmiş, onun xidmətinə daxil olaraq ondan icazəsiz heç bir iş görməyəcəklərinə dair Şəmsə söz vermişdilər. Əhməd Əflakinin əsərində də Şəmsin Konyaya gəlməmişdən əvvəl bir müddət Ərzurumda qaldığı, burada müəllimlik etdiyi, hətta Ərzurum hökmdarının oğluna Quran oxumağı öyrətdiyi, uşağın Şəmsin yanında Quranı əzbərləyərək hafiz olduğu qeyd olunur. Belə ehtimal etmək olar ki, 1238-1244-cü illərdə Şəms Ərzurum, Ərzincan və Kayseridə olmuşdur. Çünki onun Konyaya ilk gəlişinin tarixi 26 cəmədi-əl-axir 642/8 oktyabr 1244-cü ildir.

Konyaya gələndən sonra Şəms Cəlaləddin Rumi ilə görüşmüşdü. Rumi Şəmsin Konyaya gəlməsindən sonra məsciddəki moizələrini və mədrəsədəki müdərrişliyini dayandırmışdı. Şəmslə birlikdə mədrəsədəki hücrələrdən birinə qapanmış və 40 gün burada qalmışdı. Xalq tərəfindən sevilən, ehtiram göstərilən, duaları istənilən, moizələri dinlənən, fətvaları qəbul edilən Cəlaləddin Rumi kimi bir alimin Şəms kimi kimliyi məlum olmayan bir şəxs tərəfindən olə alınması, məscidi və müdərrişliyi tərk etməsi hamını heyrətə salmışdı.

Sultan Vələd Mövlananın tələbələrinin narahatlığını belə təsvir edirdi: "*Bu adam kimdir ki, şeyximizi, selin saman çöpünü apardığı kimi, əlimizdən alıb apardı və onu bizdən ayırdı. Bizim ən aşağımız belə ondan daha biliklidir, amma o, özünü hamıdan ulu şəxs zənn edir. Ağlında bu düşüncə var. Bütün xalq söhbətlərdən məhrum oldu, parlaq taleyimiz onun ucbatından soldu*". "Vəlayətnamə"nin müəllifi isə bu hadisəni aşağıdakı kimi təs-

vir edirdi: “Molla Xünkarın (Mövlana) şagirdləri, dostları, yaxınları və şəhərin bütün alimləri və salehləri Molla Xünkarın bu halmı görüb dedilər ki, bir zındıq dərviş gəlib bizim alimlərimizi ağıldanbaşdan çıxarıb bu hala qoyub, elə aləmə rüsvay olmaq bizə rəva deyildir. Bu dərvişin çarəsini görmək lazımdır”.

Mövlananın tələbələri Şəmsi açıq-aşkar təhqir edir, onu silahla hədələyir və öldürməklə qorxudurdular. Bu hadisələrdən sonra Şəms ölüm qorxusu ilə Konyanı tərk edib Suriyaya getmişdi (21 şəvval 643/14 mart 1246). Sultan Vələdin sözü ilə desək, “onların məkrindən canını satın aldı”. Şəms bu vəziyyətdən şikayətlənərək belə deyirdi: *“Rahət qoymadılar ki, işimi görüm. Sizlər mənim dostum deyilsiniz. Necə dostum ola bilərsiniz ki, aramızdakı ünsiyyət Mövlananın sayəsindədir. Mövlananın heç vaxt övladlarından başqa müridi olmayıb; həm övladı idilər, həm də müridi”*. Bu hadisələr Mövlana ilə tələbələrinin arasının dəyməsinə səbəb olmuşdu. Şəms gedəndən sonra Mövlana tələbələri ilə əlaqəsini bütünlüklə kəsmiş və onlarla maraqlanmamışdı.

Ruminin belə münasibəti tələbələrinin tutduqları işdən peşman olmalarına səbəb olmuşdu. Sultan Vələd atasının istəyi ilə Şəmsi gedərək, Şəmsi Konyaya qayıtması üçün dilə tutmuşdu. Şəms 644-cü ilin məhərrəm/1246-cı ilin may ayında Konyaya qayıtmışdı. Onu Konyada bayram təntənəsi ilə qarşılamışdılar. Həmin ilin iyul ayında 68 yaşlı Şəms Mövlananın evində böyümüş, yeniyetmə yaşlarında olan Kimiya (كيميا) adlı qızla evləndirilmişdi. Halbuki Kimiya Mövlananın oğlu Əlaəddin Çələbini sevirdi. Əlaəddin Çələbi də ona aşiq idi. Yeni evlənənlər üçün mədrəsinin mətbəx qisminə bir otaq ayrılmışdı. Əlaəddin Çələbi atasını

görmək üçün mədrəsəyə gələrkən, ehtimal ki, qəsdən həmin otağın olduğu yerdən keçirdi. Bu, Şəmsin gözündən yayınmamışdı. Nəhayət, bir gün Əlaəddin Şəms Təbrizinin qəzəbinə uğradı. Şəms onun qarşısını kəsərək hədələmişdi. Şəmsin ona qarşı belə davranışı və atasının bu hadisəyə rəğmən səsini çıxarmaması onu bərk qəzəbləndirmişdi. Bu hadisədən sonra Əlaəddin ata ocağını tərk etmişdi. Fikrimizə görə, Əlaəddin Çələbi bu hadisədən sonra Əxilərin yanına getmiş və Xanəgahi-Ziyada qalmağa başlamışdı. Bizi bu qənaətə sövq edən səbəb, aşağıda iqtibas edəcəyimiz, Mövlananın öz oğluna yazdığı məktubdur.

Kimiya tez-tez Şəmsi tərk edib evdən gedirdi. Onun evini tərk edib getdiyi vaxtlarda Əlaəddin Çələbi ilə görüşdüyünü də Mövlananın öz oğluna yazdığı məktublardan öyrənirik. Şəms də işin fərqi varmışdı və qəzəbinin həddi-hüdudu yox idi. Ən pis vəziyyətdə isə Mövlana qalmışdı. Bir tərəfdə oğlu, digər tərəfdə isə uğrunda, demək olar ki, bütün keçmişinə düşmən olduğu, Şəms Təbrizi var idi. Mövzunu tam aydınlığa qovuşdurmaq üçün Mövlananın oğlu Əlaəddin Çələbiyə yazdığı iki məktubu burada nəql edirik: *“Allah izn versə, istəsə, oğlumun gözündəki aldanış pərdəsi tezliklə açılar və o, dərk edər. Çünki at çapdığı, atını bağladığın o yerdə görünən su deyil, ilğımdır. Sənin kimi çoxları o səmtə at sürdülər. Çatanda isə gördülər ki, orada su yoxdur. Minikləri də susuzluqdan tələf olub getdi. Allah xatirinə evini, camaatını tərk etmə. Onların ağılları sənin aqlının çörçöpüdür. Sən onlarla istədiyini kimi oynaya bilərsən, bu sənin üçün asandır”*.

Digər bir məktubunda isə Mövlana belə yazırdı: *“Həzrəti Peyğəmbər buyurmuşdu ki, “(Naməhrəm) bir kişi ilə bir qadın yalqız qa-*

landa, üçüncüləri şeytan olur. Allaha və axirət gününə inanmayanlara töhmət gətirəcək yerlərdə dayanmasınlar. Kim gecənin qaranlığında bir evdə, xeyir yaxud şər, bir işə girişsə, həmin işi Allah gündüz paltar kimi həmin adama geyindirər və o adam həmin işlə tanınar”. Əziz oğul Filanəddin, uca Allah səni şeytanların əlindən xilas etsin, atan aləmin xeyrinə qarşı da qulağını kar edib, şərrinə qarşı da. Fəqət ağızlarını qulağına tutub çığırlar. Uca Allaha and olsun ki, oğlumun haqqında elə şeylər danışirlar ki, rüyada görsəydim, yuxunu özümə haram edərdim, imkan tapsaydım, səfərə çıxardım, buralardan köçərdim. Neçə dəfə öyüd verildi, lakin oğlum bu öyüdləri bildiyi kimi yozdu, hamısını da həsiraltı elədi. Ağız dolusu deməyə imkan yoxdur, könül dolusu yazmaq mümkün deyil. Sən o padşahın üzündən qorx, o sultanın ruhundan utan ar-tıq. Beytül-Həram (Kə'bə) kimi yaxşı adla tanınan, barmaqla göstərilən o evin Ziyanın karvansarayı kimi tanınacağı vaxt elə də uzaq deyil. Vallahi onun ruhu aslan kimi nəərə çəkir, billahi nəərə çəkir. Baş verənlərin hamısından da az-çox xəbəri var. Evini uçurması, əməllərini başına vürməsi mümkündür. And içmə, inkar etmə, əksini iddia etməyə cəsarət etmə. Çünki inkar etməyinin özü də ayrı bir suçdur. Allah xatirinə, Allah xatirinə şeyxlərin şeyxi, zamanın imamı Hüsəməddinin yanından ayrılma. Məndən utanırsansa, onun yanında ol. Allah xatirinə düşmənləri sevindirmə”.

Çələddin Ruminin “qadınla kişinin yalqız qalması” ilə nəyi bildirmək istədiyini barədəki fikrimizi yuxarıda açıqlamışdıq. Məktubda Ruminin “Ziyanın Karvansarayı” adlandırdığı yer isə, heç şübhəsiz, Konya əxilərinin toplandıqları və Əxi Əvrənin (Nasirəddin Mahmud Xoyi) şeyxi olduğu Xanəgahi-Ziya idi. Məktubun məzmunundan başa

düşülən digər bir gerçək də budur ki, Hüsaməddin Çələbi Mövlana və Şəmslə olan yaxınlığına baxmayaraq, bu dövrdə hələ də Xanəgahi-Ziyaya gedib-gəlirdi. Çünki Mövlana məktubunda Xanəgahi-Ziyada olan oğluna Hüsaməddin Çələbinin yanında olmasını tapşırırdı. Belə ki, Əxi Əvrənin öldürülməsindən sonra Xanəgahi-Ziyanın idarəçiliyi, Mövlananın səyi nəticəsində Hüsaməddin Çələbiyə verilmişdi. Mövlana məktubunda baş verənlərdən hamının, eyni zamanda “o padşah” dediyi Şəms Təbrizinin də agah olduğunu bildirməkdədir.

Bir gün Kimiya yenə öz evini və Şəmsi tərək edib getmişdi. Tapılıb gətiriləndən sonra Kimiyanın boynu tutulmuş və qadın üç gün əzab çəkəndən sonra ölmüşdü. Fikrimizə görə, Kimiya qısqançlıq böhranı yaşayan Şəmsin qəzəbinə gəlmiş, boynu sındırılmış və bu səbəbdən ölmüşdü. Kimiyanın ölümündən yeddi gün sonra şaban ayı 644-1246-cı ilin dekabr ayında Şəms Konyadan Suriyaya çıxıb getmişdi.

Aranın sakitləşdiyi və baş verənlərin yaddan çıxdığı fikri ilə Mövlana Hüsaməddin Çələbini və oğlu Sultan Vələdi bir dəstə müridi ilə birlikdə Şəmsi geri, Konyaya gətirmələri üçün Hələbə göndərmişdi. Suriyaya gedənlər məhərrəm ayı 645/1247-ci ilin may ayında Şəmslə birlikdə Konyaya qayıtmışdılar. Lakin bu dəfə Şəmsin qayıtmasına heç kim şad deyildi. Sultan Vələd bu hadisəni belə ifadə edir: “Şəmsəddin o camaatın kinlə dolub-daşdıqlarını öyrəndi, başa düşdü ki, onlar o padşahı aradan götürmək üçün çalışırlar”. Mövlananın oğlu Əlaəddin Çələbi Konya əxilərinin lideri, Anadolu Səlcuqlu dövlətinin vəziri Əxi Əvrən şeyx Nasirəddin Mahmud Xoyinin dəstəyi və təşviqi ilə Şəms Təbrizini aradan götürmək fikrində idi. Atası Əlaəddindən üz döndərmişdi, sev-

diyi qız öldürülmüşdü, ailə ocağını tərək edib getməyə məcbur olmuşdu. O, bütün bunların yeganə səbəbkarı kimi Şəmsi görürdü. Bu planını həyata keçirmək üçün fürsət axtarırdı. Axtardığı fürsəti əldə edən kimi, rəcəb ayı 645/1247-ci ilin noyabr ayında altı nəfərin köməyi ilə Şəms Təbriziyə sui-qəsd təşkil etdi və onu xəncərlə öldürdülər. Cəsədini isə bir quyuya atdılar.

Bu hadisə təmsili olaraq Mövlana və digər mövləvilərin əsərlərində dəfələrlə öz əksini tapmışdı. “Məcalisi-Səb'a” (“Yeddi məclis”) adlı əsərində Mövlana Bəni-İsraildən Barsisa adlı alim və zahid bir şəxsin şeytanın tələsinə düşərək, müalicə etməsi üçün yanında qoyulan bir hökmdarın gözəl qızını hamilə qoyduğunu, cinayəti meydana çıxmasın deyərək bu dəfə insan cildinə girmiş şeytanın sözünə aldanaraq, qızı öldürüb basdırdığını təsvir edən bir hekayəni nəql edir. Nəhayət, məsələ üzə çıxanda Barsisa ölüm cəzasına məhkum edilir. O, dar ağacında ikən insan cildinə girmiş iblis yenə Barsisaya yaxınlaşaraq “çarən mənim əlimdədir, mənə səcdə elə, səni xilas edim” deyir. Barsisa insan cildinə girmiş şeytana səcdə etmək istəyərkən ip boynunu sıxır və şeytan: “mən sənin bu əməlindən tamamilən uzağam” deyir. Elminə və zahidliyinə həsəd apardığı Barsisayı şeytan bir qadımdan istifadə edərək özünə səcdə etdirir.

Şəms özü də söhbətlərində qadınların xəyanətinə eyham vurur. Şəms namuslu və pak qadınları əvvəlcə tərifləyir, sonra isə hamısının istisnasız olaraq cinsi mənada zövq almağa düşkün olduqlarını deyir. Burada oxucudan üzr istəyərkən və tolerantlıq göstərəcəyinə ümid edərək Şəmsin bu haqdakı fikrini öz dilindən nəql etmək istəyirik: “Qadınların ən təmizi, pakı, hətta dərəcəsi buludların üstündə olsa belə, oradan aşağı baxanda yerdə intizaya gəlmiş zəkər (kişi cinsiyyət üz-

vü) görsə, dərhal üstünə atılır.”

Fəlsəfəsinin təməl daşını humanizm, insan sevgisi təşkil edən Mövlananın özü də mürsədi Şəms Təbrizinin bir qadın ucbatından qətlə yetirilməsinə yanırırdı və qadınları alçaldaraq belə deyirdi: “Gecəgündüz çalışırsan ki, qadının xasiyyətini gözəlləşdirəsən. Qadının murdarlığını özünə təmizləməyə çalışırsan. Halbuki öz murdarlığını qadınla təmizləsən, daha yaxşı olar. Qısqançlıq, əlbəttə ki, kişi xasiyyətidir. Lakin sadəcə bu xasiyyətlə sənə neçə pis xasiyyətlər meydana çıxır. Nəfsinə qalib gələ bilmirsənsə, aqlını başına yığ. Həساب et ki, aranızda nikah yoxdur, onu özbaşına bir məşuqə say. İstəyin üstün gələndə get yanına. Qəzəbinə, hirsinə belə qalib gəl. Qadın nədir, dünya nədir? Sən desən də, deməsən də, o nədirsə elə odur, bildiyini eləyəcək. Hətta dedikcə, bir az da betər olur”.

Mövləvi şair Əhməd Gülşəhri də bu mövzuda Mövlana ilə həmfikiridir: “Qadın dedinmi, onu qılıncıla doğramaq lazımdır. Qadında qılıncda, atında, hər yerdə vəfa axtardığı, lakin cəfa tapdı. Ey sol tərəfdən çıxan qadın! Heç kişinin sol tərəfdən yaxşı bir şey tapdığı görülübümü?”

Şəmsin qətlə yetirilməsindən sonra moğolların və moğollarla işbirliyində olan dövlət xadimlərinin təzyiqləriylə Əxi Əvrən vəzifəsindən azad edilmiş və Konyadan köçməyə məcbur edilmişdi. Əxi Əvrənlə birlikdə Əlaəddin Çələbi və bir çox əxi də Konyanı tərək edərək, Qırşəhrə getmişdilər. Mövlana uzun illər sonra oğlunu bağışlamışdı və onun yenidən ailə ocağına qayıtması üçün cəhd etmişdi. Məktublarının birində o, bunun üçün, söz yerində isə, oğluna yalvarır. Bu məktub 1247-ci ildən sonra yazılmışdı. Çünki məktubdan məlum olduğuna görə, Əlaəddin Çələbi artıq evli idi və övladları var idi. “Qızlarına yazığın gəlsin,

onlar çox kiçikdirlər. Əziz oğlumuzın(orişinalda mətnin bu yeri oxunmur – red.) tez vaxtda buraya qayıtmasının, əziz oğullarının, tələbələrini, elm öyrənənlərin üstünə öz kölgəsini salmasının çox faydaları var". Bu öz oğlunu ölümün pəncəsindən xilas etməyə çalışan atanın çarəsiz cəhdləri idi. Belə ki, bir müddət sonra moğol sərkərdəsi və Mövlananın müridi olan Nurəddin Caca Qırşəhrdəki əxilərin üstünə ordu yeridərək, onları kütləvi şəkildə qətlə yetirmişdi. Bu qətlə vaxtı Əxi Əvrənlə birlikdə Əlaəddin Çələbi də öldürülmüşdü. Bəlkə də Mövlana moğolların Qırşəhrə qoşun yeridərək, əhalini qılıncdan keçirəcəyini əvvəlcədən bilməkdə idi. Necə ki, rübailərindən birində Əxi Əvrəni nəzərdə tutaraq belə deyirdi: *"Şeytan kimi döyüşlə, inadla gəbərən, Təbrizli Şəmsin öldüyünü zənn etdi"*

Hörmətli müəllimim Mikayıl Bayram Əxi Əvrənin ölüm tarixini 1 aprel 1261-ci il olaraq müəyyən etmişdi. Lakin Əlaəddin Çələbinin qəbir daşının üzərində onun ölüm tarixi "hicri 660-cı il şəvval ayının sonu" olaraq qeyd edilmişdi ki, bu da miladi 1262-ci ilin avqust ayına təsadüf edir. B. Furuzanfər Əlaəddin Çələbinin Sultan Vələdlə eyni tarixdə, yəni h.623/1226-cı ildə anadan olduğunu, Mövlananın bu iki oğlunun əkiz olduqları fikrini irəli sürmüşdü. Əgər o, bu təxminində yanılmırsa, Əlaəddin Çələbi 34 yaşında ikən öldürülmüşdü. Şəms Təbrizini qətlə yetirərkən isə o, 21 yaşlı bir gənc idi.

Mövlana cəsədi Qırşəhrdən Konyaya gətirilən oğlunun cənazə namazını qılmaqdan belə imtina edir və onun dəfn mərasimində iştirak etmir. Cənazə namazını Əxi Əvrənin dostu şeyx Sədrəddin Konyəvi qıldırır. Oğlunun cənazə mərasimində iştirak etməyən Mövlana Əxi Əvrənlə Əlaəddin Çələbinin

ölümünü tərənnüm edən "Hardadır eşşəyim mənim" deyə başlayan bir həcv yazır. Bu qəzəldə Əxi Əvrən uzunqulaqla, Əlaəddin Çələbi isə öküzlə təmsil edilir.

Şəms Təbrizi ilə əlaqədar müəmmalı məsələlərdən biri də onun harada dəfn edildiyi məsələsidir. Əhməd Əflaki Şəmsin cəsədinin atıldığı quyudan çıxarılarq, Mövlananın türbəsində, memar Bədrəddin Təbrizinin məzarının yanında dəfn edildiyini qeyd etmişdir. Bu gün Konyada "Şəms Təbrizi" küçəsində Şəmsə

qəbrinin yanında dəfn edilməsi mümkün deyil. Çünki Bədrəddin Təbrizi Mövlana öləndən sonra onun türbəsini tikmişdi. Özü isə, nəinki Şəmsdən əvvəl, Mövlanadan çox sonra vəfat etmişdi.

Fikrimizə görə, Şəms öldürüldəndən sonra cəsədi quyuya atılmışdı. Həmin quyuyu bu gün Şəms Təbrizinin türbəsinin içindəki, I.H.Konyalının sanduqənin altında müəyyən etdiyi quyudur. Mövlananın ölümündən sonra Şəmsin cəsədinin qalıqları quyudan çıxarıla-

aid edilən türbə və qəbir var. Bu məzarı tədqiq edən İbrahim Haqqı Konyalı türbənin altında taxta sanduqə, onun altında isə quyuyu olduğunu müəyyən etmişdir. I.H.Konyalı həm də 1476-cı ildə Fateh Sultan Mehmedin hakimiyyəti dövründə qeyd edilmiş Konya vəqflər dəftərində Şəms Təbrizi təkyəsinin idarəçiliyinin Mövlananın nəvəsi Arif Çələbiyə, ondan sonra isə övladları və nəvələrinə verilməsi şərtinin qoyulduğunu müəyyən etmişdir. Lakin bu qeydlərdə sadəcə təkyə haqqında danışılır, Şəmsin türbəsi haqqında heç bir qeyd yoxdur. Elə isə Şəmsin qəbri haradadır? Onun, Əflakinin qeyd etdiyi kimi, qətlə yetiriləndən dərhal sonra memar Bədrəddin Təbrizinin

raq, Mövlananın türbəsinə aparılmış və burada dəfn edilmişdi. Belə ki, Əflaki bu hadisəni mənqibə kimi qeyd edərək, Sultan Vələdin bir gecə yuxusunda Şəmsi gördüyünü, Şəmsin ona öz cəsədinin olduğu quyuyu göstərdiyini, Sultan Vələdin də cəsədi quyudan çıxararaq gül suyu ilə yuyandan sonra Mövlananın türbəsində, memar Bədrəddin Təbrizinin qəbrinin yanında dəfn etdiyini bildirir. Bədrəddin Təbrizi 1284-cü ildən sonra vəfat etmişdir. Elə isə, Şəmsin qəbrinin köçürülməsi 1284-cü ildən sonra baş vermişdir. Cəsədin çıxarıldığı quyuya isə ona aid edilən bir yer olaraq hörmət göstərilmiş, üstündə türbə və yanında isə təkyə inşa edilmişdir.

**Şəms Təbrizi
və Cəlaləddin Ruminin
siyasi fəaliyyətləri**

Xüsusilə moğolların Anadolu-
nu işğalından sonra Cəlaləddin Ru-
mi yaşadığı dövrdə bir çox siyasi
hadisəyə təsir edə biləcək nüfuz və
güc əldə etmişdi. Bu nüfuz və güc
hakimiyyət dəyişikliyinə təsir edə
biləcək ölçüdə idi. Belə hadisələr-
dən biri də sultan Rükəddin IV Qı-
lıncarslanın (1261-1266) qətlə ye-
tirilməsi hadisəsidir. 1261-ci ildə
moğol hökmdarı Hülakü xanın ver-
diyi fərmanla hakimiyyətə Rük-
nəddin IV Qılıncarslan gətirildi.
Moğol xanının verdiyi digər bir fər-
manla Muinəddin Süleyman pər-
vanəlik, Tacəddin Mu'təzi vəzir,
Fəxrəddin Əli sahib, Şərəfəddin
Xatiroğlu isə əmir-əl-üməra vəzi-
fələrinə təyin edildi. Bu yeni iqtid-
ar Elxanilərin Anadolu ümum-
canişini Alıncaq Noyanın nəzarə-
tində işə başladılar. Bu iqtidarın
Mövlana və onun ətrafındakılara
dərindən hörmət və ehtiram bəslədiyi
tarixi mənbələrdən məlum olur. Hə-
min il, yəni 1261-ci ildə başda Əxi
Əvrənin yaşadığı Qırşəhr olmaqla
Anadolunun bir çox şəhərlərində
moğol işbirlikçisi bu iqtidara qarşı
qiyam qaldırdı. 1261-ci ildə Möv-
lananın müridi olan Nurəddin Caca
Qırşəhr üsyanını yatırdı. Qırşəhrdə
minlərlə əxi, Əxi Əvrən və Mövla-
nanın oğlu Əlaəddin Çələbi olmaqla,
qılıncdan keçirildi. Anadolunun
işğalından sonra moğollar Anado-
luda əkilərə aid bütün mülkləri,
vəqfiəri, mədrəsələri, xanəgah və
zaviyələri onların əllərindən ala-
raq, Mövlanaya yaxınlığı ilə tanı-
nan şəxslərə vermişdilər. Mövla-
nanın özü isə “şeyx-üş-şüyux-ur-
Rum” (bütün Anadolunun şeyxi)
elan olunmuşu. Bunların əksəriy-
yəti fars mənşəli xorasanlı və iran-
lılar idi. Anadoluda elitar zümrənin
əksəriyyətinin farslardan ibarət ol-

ması bir ənənə kimi sonralar Os-
manlı imperatorluğunda da davam
etmişdi. Buna misal olaraq, şair
Lə'li saray şairlərinin sırasına daxil
ola bilmək üçün özünün fars oldu-
ğunu söyləmiş və qısa müddət ər-
zində sultanın rəğbətini qazana bil-
mişdi. Lakin bir müddət sonra əs-
lən tokatlı türk olduğu məlum olan
kimi təhqir və rəzalətlə saraydan
qovulmuşdu. Şair Ləli bu hadisə-
dən sonra şikayətnamə kimi türkcə
bir həcv yazmışdır:

Gövhərə qiymət olmaya kanda,
(Almazın mədəndə (öz vətəninə)
heç bir qiyməti olmaz.)

Dürr bahasının bulamı ümməndə?
(Mirvarinin dənizin dibində nə qiy-
məti var.)

**Söylənir nüktə və məsəldir bu
Ki, əlbət çırağ dibi olur qaranu.**

(Çırağ öz dibinə işıq salmaz.)

Əgər ələmdə mərifətsə murad,
(Əgər əsl məqsəd mərifətdirsə,)

Nə fəzilət vermiş ona bilad?
(Haralı olmaq insana nə fəzilət verir?)

Daşdan sadır oldu gərçi guhər,
(Bart da daşdan düzəldilir,)

Mötəbərdir vəli nitəki hünər.
(Lakin mötəbər olan onun öz hünəridir.)

Rumda küləhlənməsinmi Əcəm,
(Əcəmlər necə Anadoluya yağışmasınlar)

Oldu bu izzət ilə çün əkrəm.
(Burada izzət və kərəm tapdılar.)

**Əcəmin hər biri ki, Ruma gəlir,
Ya vəzarət, ya sancaq uma gəlir**
(Anadoluya gələn hər bir əcəm ya vəzir,
ya da sancaqbəyi olmağı umaraq gəlir.)

1266-cı ildə Konyada Mövla-
nının da iştirak etdiyi bir məclisdə
Baba Mərəndi adı ilə məşhur olan
Qazi Məcdəddin Mərəndiyə sultan
Rükəddinin “ata” deyərək müraciət
etməsi və iltifat göstərməsi Mövla-
nanın qəzəbinə səbəb olmuşdu.
Mövlana “madam sən özünə yeni
ata tapmışsan, elə isə biz də özümü-
zə yeni oğul taparıq” deyərək, sul-
tana meydan oxumuş və məclisi
tərk etmişdi. Bu hadisədən bir mü-
ddət sonra moğol sərkərdəsi Nəbi

Noyanla birlikdə Qırşəhrə gələn
Muinəddin Süleyman oradan Ak-
saraya yollanır. Yola çıxmamışdan
əvvəl o, Konyaya çapar göndərərək
sultandan Aksaraya gəlməyi tələb
edir. Sultan Aksaraya çatmadan
Muinəddin Süleyman yolda sultanı
qarşılayır. Görüş vaxtı Muinəddin
Süleyman ən ağır söyüşlərlə sultanı
təhqir edir. Sultan qəzəblə “sər-
xoşsan, yoxsa tiryək aqlını çaşdı-
rıb?” deyir. Muinəddin Süleyman
ona deyir: “Bəli, sən özündən razı-
lığın və yersiz hərəkətlərin məni
sərxoşdan və tiryakidən bəzə etdi.
Səni həbsdən mən çıxardım, mən
səni taxta oturdum. Amma sən heç
yaxşılıq qanmadın”. Kəriməddin
Aksarayı öz əsərində sultanın bəzi
adamların dedi-qodularını nəticəsində
Muinəddin Süleymana kin və
nifrət bəslədiyini qeyd edir. Bu bə-
zi şəxslər, ehtimal ki, türk din xadi-
mi Baba Mərəndi və onun ətrafın-
dakılar idilər. Çünki Mövlananın
nifrət etdiyi adamlardan biri də Ba-
ba Mərəndi idi. Cəlaləddin Rumi
onu “insan sifətli şeytan” adlandı-
rır. Məcdəddin Baba Mərəndi fə-
qih idi və bir müddət Qırşəhr qazisi
işləmişdi. Mövlana oğlu Əlaəddin
Çələbinin ölümündən sonra onun
Qırşəhrdəki mirasını əldə etmək
məqsədiylə qazi Baba Mərəndiyə
məktub yazmışdı. Lakin Baba Mə-
rəndi ona Əlaəddin Çələbini oğul-
luqdan çıxarması səbəbiylə oğlu-
nun mirasından pay ala bilməyəcə-
yini bildirmişdi. Bu hadisə Mövla-
nanın Məcdəddin Mərəndiyə olan
nifrətini bir az da artırmış və o,
“Məsnəvi”sində Baba Mərəndiyə
də “yer ayırmağı” yaddan çıxarmış-
mışdı. Məsnəvinin VI cildində “Qa-
zi ilə Cuhanın arvadının hekayəsi”
adlı hekayədə Qazi Baba Mərəndi
ilə Əxi Əvrənin arvadı Fatma xa-
nım arasında güya baş vermiş eşq
macərəsi nəql edilir və onlar ən ağır
ifadələrlə həcv və təhqir olunurlar.

Sultan Rükəddinlə Muinəddin

Süleyman arasındakı bu mübahisədən bir neçə gün sonra Nabşi Noyanın razılığı ilə sultanın içkisinə Muinəddin Süleymanın adamları tərəfindən zəhər qatılır. Zəhərlənmədən ölməyən sultan daha sonra yay ipi ilə boğularaq öldürülür.

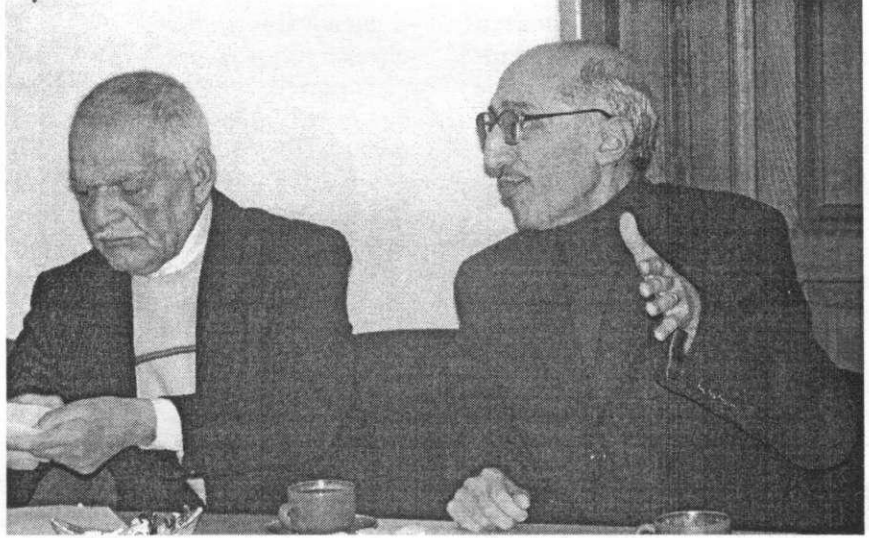
NƏ MİFDİR, NƏ GERÇƏKLİK?

Hamlet İSAXANLI:

– Çox sağ olun! Mövlanadan söhbət düşəndə, adətən, biz onun fikir dünyasından, poeziyasından danışıyıq. Avropa tədqiqatçılarının çox böyük əksəriyyəti mənbələrə çox kritik yanaşaraq, Şəms Təbrizinin qəsdən öldürülməsini qəbul etməirlər. Əksəriyyəti deyir ki, bu, sonradan uydurulmuş əhvalatdır. “Vəziyyətin dözülməz və təhlükəli olduğunu gördü və çıxdı getdi” deyirlər. Şəms Təbrizi yaşa dolmuş, ahlil kişi idi, çıxdı getdi və geri də qayıtmadı. Mövlana Şəmsin yoxa çıxmasından sonra iki dəfə Dəməşqə gedib onu axtarmışdı. Sultan Vələd də öz əsərində bu barədə yazmayıb. Sepəhsalar da eynilə. Bunlardan sonra Əhməd Əflaki öldürülmə əhvalatını ortaya atır. Bu zaman o, yalnız ağızda dolaşan sözlərə əsaslanır. İndi bu mübahisəni necə aydınlaşdırmaq, həll etmək olar? Bu tədqiqatçıların fikirlərinə qarşı nə demək olar?

Elnur NƏSİROV:

– Sultan Vələdin ifadəsindən belə demək olur. Çünki Sultan Vələd öz əsərində deyir: Şəms öldürüldəndən sonra yuxuma girdi və dedi ki, mənə öldürəndə quyunun içinə atmışdılar. Quyunun içindəyəm, gəl mənə ordan çıxar. Və onun oradan cənazəsini çıxartdılar. Cənazəsini yuyub, aparıb Cəlaləddin Ruminin yanında dəfn elədilər. Hər halda, bunu kifayət qədər sübut hesab etmək olar.

Hamlet İSAXANLI:

– Bu, axı, Sultan Vələdin əsərində deyil! Bu yuxu əhvalatını Əflaki danışır. Əflaki də lətifələr əsasında danışır. Həmçinin, Əlaəddinin Kimiyaya olan sevgisi də ancaq təxmindir, bu, hadisələrə bir izah tapmaq üçün uydurulmuş ola bilər – bu, istisna olunmur.

Solmaz RÜSTƏMOVA -TOHİDİ:

– Bu mif və gerçəklik hardadır? Nə mifdir, nə gerçəklik?

Elnur NƏSİROV:

– Gerçəkləri söyləməyə çalışdım. Qalanları, əks fikirlər əsasən miflərdir. Məsələn, mif odur ki, Şəms Təbrizi guya özü geri çəkilib; bu barədə heç bir tarixi mənbə yoxdur. Bir qadın ucbatından öldürülmə məsələsidir. Yəni bu ölüm hadisəsindəki gerçəklik Şəms Təbrizinin Əlaəddin Çələbi, yəni Mövlananın oğlu tərəfindən öldürülməsidir. Və onun heç bir yerdə, heç bir mənbədə Əlaəddin Çələbi tərəfindən, yəni Mövlananın doğma oğlu tərəfindən öldürülmədiyini görə bilməzsiniz. Şəms Təbrizi haqda kifayət qədər məlumat toplanılıb bu vaxta qədər. Gerçəkləri və mifləri bir-birindən seçmək lazımdır.

BİZDƏ MİSTİKAYA, ELMDƏN UZAQ İLƏHİYYATÇILIĞA HƏDDİNDƏN ARTIQ MEYL VAR

Camal MUSTAFAYEV, *fəlsəfə elmləri doktoru, professor:*

– Mən, ümumiyyətlə, bu mövzuya münasibətimi bildirəcəyəm. Elnur cavandır. Mən ona böyük gələcək arzulayıram. Elnur, siz böyük bir xoşbəxtliyə nəsib olubsunuz ki, “Xəzər” kimi universitetdə mürəzzə eləyirsiniz. Özü də çox gözəl ziyalı auditoriyanız var. Burda intellektual qüvvələr toplanıb. Burda xalq nəşə bir ruhi qığılcım, bir ruhi işıq axtarır. Biz onu axtarıdık. Amma çox hayıf, tapa bilmədik. Sizin məruzənizin əvvəlində sadələdiyiniz adlar və s. qismən olsa da, Zakir Məmmədovun Azərbaycan fəlsəfəsi tarixində var, siz də onu təkrarladınız. Bunu, heç olmasa, dilinizə gətirib deyərdiniz. Allah rəhmət eləsin, gözəl əsər yazıb, ömrünü o işə sərf eləyib. O kitabın redaktoru mənəm. Yəni demək istəyirəm ki, tarixi şəxsiyyətlər haqqında danışarkən tarixi mənbələrə əsaslanmadan rəvayətlərə, anekdotlara əsaslanmaq olmaz. Sizin danışığının böyük hissəsi lətifə oldu.

İndi keçirəm münasibətə, yəni mövzuya olan münasibətə. Hamlet müəllim məclisə, mövzuya giri-

şində yaxşı istiqamət verdi. Istiqamət verdi ki, intellektual baxımdan hansı inkişaf mərhələsi keçib monqol dövrü. Eyni zamanda, din-ilahiyat baxımından istiqamətləndirdi sizi. Bu istiqamət çox yaxşı idi, amma o istiqamətdə hərəkət edə bilmədiniz, o istiqamətə bələd olmalı idiniz.

Hörmətli alimlər, hörmətli ziyahlarımız! Bu saat, açığı deyim, bizdə bu mistikaya, deyək ki, elmdən uzaq ilahiyatçılığa həddindən artıq meyl var və onu da qızıdırırlar. Amma biz başa düşməliyik ki, dünyəvi elmlər universitetlərdə, məktəblərdə, orta məktəblərdə mühüm, əsas rol oynamalıdır. O ki qaldı Mövlana haqqında, o böyük bir mütəfəkkir şəxsdir. Sufiliyi bütöv edən, birləşdirən nədir? Onlar sufidirlər hər ikisi. Sufiliyi rəğbət eşqi birləşdirir. Elmi də bu eşq ilə icad eləyiblər. Dunən Hamlet müəllimlə bu barədə yaxşı söhbət etmişik: elm və onu yaradan eşq, Allah və eşq - tarix boyu insanları düşündürüb. Eşq böyük qüvvədir, xüsusilə ilahi eşq. İsanın dövründə bu mübahisə gedirdi. Nədir bu Allah? Kim tərif verə bilər? İslam dünyasına gələndə, Allahın 1001 tərfi oldu. "İstəyirsən min dil olmasın, milyon dil olsun, Allahın mahiyyətini ifadə edəməm" deyirdi dahilər.

Heç cür ola bilməz. Ona görə də, o zaman deyirdilər ki, yalnız bir söz Allahın mahiyyətini ifadə edə bilər, o da eşqdır. Allah eşqdən eşq yarıdır, eşq birləşdirir. Eşq Allahda bizi birləşdirir.

Ümumiyyətlə, Kamil insan problemi əbədi problemdir. Sovet dövründə deyirdilər ki, ahəngdar (harmonik) inkişaf etmiş şəxsiyyət. Yəni, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət. Amma sufilərdə deyirdilər ki, Kamil insan. Kimdir bu Kamil insan? Nümunə axtarırdılar. Kamil insan sadəcə müqəddəs olmamalıdır. Onun nümunəsi olmalıdır həyatda. Və bütün axtarışlardan sonra dedilər ki, yeganə nümunə peyğəmbərimizdir. Sonra isə məsələni dərinə aparıb davam etdirdilər. Nədir bu Kamil insan? Demək, sufilərdə elmi-məani var. Cəlaləddin Rumi bu sözdən heç yerdə istifadə eləmir. Onu sadələşdirib mərifət edibdir. Mərifət özünü dərk etməkdir. Özünü dərk eləyən, özünü ilahi bir eşq nümayəndəsi kimi, ilahinin ruhunun daşıyıcısı kimi dərk eləyən bir adam Allahı dərk eləyə bilər. Özünü dərk eləyən insan kamil insan ola bilər. Ona görə də, sufilikdə, Cəlaləddin Ruminin və Şəms Təbrizinin fəlsəfəsində də bu dərkədən, Allahla yaxınlıqdan bu mənada ağıl dərğahından söhbət gedir. Allaha daxildən qovuşmaq lazım-

dır. Cəlaləddin Rumi çox universal savadlı bir adam olub. Özü də yunan dilini də bilirdi. Arvadı da yunan idi. Cəlaləddin Ruminin dediği sözlərin bir çoxunu yunan fəlsəfəsində görmək olar. Hamlet müəllimin çox yaxşı poeması var – "Köhnə çırağ". Bizim eramızdan əvvəl 4-cü əsrdə Afinada küçədə əlində çırağ gəzirdi filosof. Ona dedilər ki, günün günorta çağında, gün işığında əlindəki o çırağ nədir? "Bu günün günorta çağında əlimdə çırağ insan axtarıram" – filosofun cavabı belə oldu. Məsələ bundadır ki, kamil insan axtarışı həmişə davam edir. Və bu "insan axtarıram" sözünü Cəlaləddin Rumi dəfələrlə, müxtəlif şəkildə təkrar edir. "İnsan gərək göründüyü kimi olsun, olduğu kimi də görünsün". Əslində, mənim özümə qalsa, orda balaca düzəliş də lazımdır, çünki insan olduğundan başqa cür uzun müddət görünə bilməz. İçəridə nədirsə, zahirində də odur. Sağ olun.

TARIX BOYU HƏMİŞƏ DÜŞÜNCƏ VƏ FİKİR ADAMLARI ARASINDA MÜBAHİSƏ OLUR – BU, DİALEKTİK İNKİŞAFIN QANUNUDUR

Elnur NƏSİROV:

- Camal müəllim çox tənqid elədi məruzəni. Məruzənin adından göründüyü kimi, məqsəd Mövlananın və ya Şəmsin düşüncə dünyası, fikir dünyası haqqında geniş bəhs etmək deyildi. Amma düzdür, məruzəni elə qurmaq olardı ki, burada oturanları tərpətsin. O mənbələrə gəldikdə isə, həmişə, ən etibarlı, saf mənbələrə də tənqidi yanaşmaq olar. Çünki onların özündə də müəyyən şeyləri rəvayət halına salıb deyirlər. Məsələn, deyir ki, yuxuda gördüm ki, Şəmsi doğrayıb qoyublar. İndiyə qədər tədqiqatçılar – istər Qərb, istər Şərq tədqiqatçıları o həqiqəti ortaya qoya bilməyiblər. O ki qaldı mübahisəli məsə-

lələrə – tarix boyu həmişə düşüncə və fikir adamları arasında mübahisə olur. Bu, dialektik inkişafın qanunudur. Yunanıstanın özündə də, o qədim tarix boyu dini fikirlər ətrafında filosoflar arasında həmişə ziddiyyətlər olub. Şərqdə də eyni cür, bu mübahisə təkcə sufilərle filosoflar arasında getmir. Hər kəs də özünün doğru olduğunu sübut etmək istəyir. Amma bütün dövrlərdə, hər yerdə, hətta dini nöqtəyindən nəzərdən baxsaq, insanın əzəmətini düşüncədə görüblər. İndi artıq bu insan və təsəvvüf baxımından yanaşanda, əlbəttə ki, o dərvişlərin özündə də cürbəcür təriqətlər var. Mövlana da eşqi və tərbiyəni bir-birindən ayırır.

Burda bir məsələ də var. O da ondan ibarətdir ki, onlar deyirlər ki, ağıl əgər qəlbin, ruhun istəyinə uyğun hərəkət etmərsə, nəfsə tabe olursa, o ağıl insanı fəlakətə gətirir. Və buna görə də deyirlər ki, ağıl özünü yönəltmək lazımdır. Cəlaləddin Rumidə də ağılla qəlb arasında bir hərəkət yaratmaq ideyası var. O nəfsi də belə hesab eləyir. Rumi misal gətirir: su gəminin altındadır - o, nəfsi suya bənzədir - gəminin altında gəmini saxlayır. O olmasa, gəmi düşər aşağı. Amma o suyu gəminin içinə tökəndə, o su onu çökdürər. Şərqdə ağıl qiymətləndirilir, ancaq mənəviyyata daha çox üstünlük verirlər. Çünki deyirlər ki, insanı başqa canlılardan, heyvanlardan fərqləndirən cəhətlər var. Heyvanlar da yeyir, içir. Onların da maddi tələbatı var. Amma insan onlardan fərqləndirən onun ağılı və qəlbidir, onun könlüdür, ürəyidir. Yəni onlarda belə bir qəlb fəlsəfəsi var. Yəni, insan başdan ayağa düşüncədir, amma o düşüncəyə nə insanlığa xidmət etmək də olur, başqa ziyanlı işlər görmək də. Və Cəlaləddin Rumini dünyada şöhrətləndirən, Şərqdə də, Qərbdə də çox oxutduran bu fikirlərdir. İndi dünyanın elektron əsri, maşın əs-

rində Avropada, Amerikada deyirlər ki, biz bu dünyanın keşməkeşlərindən yorulanda üz tuturuq Cəlaləddinə. Orda ruhi təsirini duyub, özümüzü onda tapa bilirik. Mövlana özü isə “Şəms Təbrizi mənim ruhuma əl vurdu, mənim ruhumu oyatdı və mən həmişəlik bu nəğmələri oxudum” deyir.

SUFI EŞQ FƏLSƏFƏSİ ONLARIN HƏYATINDA HƏR ŞEYİ DƏYİŞDİRDİ

Solmaz RÜSTƏMOVA TOHİDİ,
tarix elmləri doktoru:

- Mən çıxış etmək istəmədim. Mən deyirdim ki, sual verim. Lakin məndən əvvəl mütəxəssislər danışdılar, bir az da suallarına cavab verdilər. Mən tarixçiyəm və bu mənada mövzu mənə uyğundur. Bu il bilirsiniz ki, Mövlana ili elan olunub. Və bir neçə yerdə Rumiyə həsr olunmuş elmi sessiyalar keçirilib. Biri bizim institutumuzda keçirildi. Bizim bir iranşünas alimimiz var, yarım saat ərzində o, Şəms Təbriziyə Mövlananın münasibətlərini elə gözəl şərh elədi ki, bütün auditoriya ona heyran oldu. Amma mənə Elnurun məruzəsi də çox maraqlı gəldi. Nə üçün? Bu məsələnin bir fəlsəfi tərəfi var, bir də tarixi tərəfi. Mövlana şəxsiyyətdir, o, filosof-şair kimi çox böyükdür, sağ olsun. Amma, şübhəsiz, onun həyatı, onun həyat gerçəklikləri də olub, onun özü də daxil olmaqla dövrün tarixi var. Deyirsiniz ki, lətifə lazımdır deyil. Lakin bəzən bir lətifə məsələyə daha çox aydınlıq gətirir, nəinki böyük bir əsər. Hesab edirəm ki, Şəms Təbrizi və Mövlana məsələsinə Elnur bir tarixçi kimi baxır. Belə baxış lazımdır, çox təəssüf ki, o bunu, yəni həmin dövrü, o dövrün siyasi və elm-sənət tarixlərini əlaqəli şəkildə tam nümayiş etdirmədi. Hamlet müəllim, doğrudan da, çox gözəl bir giriş və istiqamət verdi mövzuya. Şəms

Təbrizinin Mövlanaya təsiri məsələsini bir növ mərkəzə, meydana çəkdi (C.Məmmədquluzadə - Sabir misalını da gözəl yada saldı).

Elnur maraqlı, mənə təzə olan mənbələr gətirdi ki, Şəms Təbrizi haraları, Təbrizdən başlayaraq bütün şəhərləri gəzmişdir, hər yerdə dava eləyir, hər yerdə kimisə təhqir eləyir, hər yerdən qovulur. Mən bunu da qəbul elədim ki, bu Şəms Təbrizi görünür həyatda çox konfliktli bir adam olub. Çünki heç yerdə qərar tuta bilməyib. Maraqlıdır. Amma durub gəlib, Konyada Rumi kimi adama o qədər böyük təsir göstərmişdir ki, Rumi hər şeyi onun yolunda qurban verib. Hətta öz oğlunun məhəbbətini də, ailəsindən də keçib. O, bu ruhi, sufi eşq yolunda 16 yaşlı uşağını 70 yaşında bir kişi-yə qurban verib. Elnurun məruzəsindəki bu məqamlar var ki, sufi eşq fəlsəfəsi gəlib onların həyatında hər şeyi dəyişir, döndərir, alt-üst edir. Mən onu soruşacağam idim ki, bax, Elnur, siz bu gün geniş məruzə elədiniz, amma bir 10 dəqiqə danışdınız ki, bu Təbrizi bu Rumini özünə nə ilə bağladı? Nə idi bunları bu qədər birləşdirən, o nə idi ki, bunların hər ikisinin həyatında bu qədər təsir qoyub?

ŞƏMS TƏBRİZİ CƏLALƏDDİN RUMİYƏ NECƏ TƏSİR ELƏDİ?

Elnur NƏSİROV:

- Şəms Təbrizi Cəlaləddin Rumiyə necə təsir elədi? Əvvəla, insanlar bir yalanın üstünü örtmək üçün başqa bir yalan uydururlar. Və buna da dedilər eşq. Əli qana batmış bir adamın, hətta öz oğlunun ölümünə mane olmayan, bir qatil ürəyi olan bir adam hansı eşqdən danışır? Bu bir az da milli məsələdir. Məsələ burasındadır ki, Cəlaləddin Rumi milliyyətə farsdır. Bir dənə də olsa bu adamın türk dilində yazısı yoxdur. Oğlu Sultan

Vələdin türkcə bəzi əlyazmaları var. Mən burda neçə-neçə adamın adlarını çəkdim, məsələn, Nasirəddin Mahmud Xoyi. Molla Nəsirəddin kimi tanınır bu adam. Bu adam türkdür, təbii ki. Boş yerə bu adamların adını çəkmədim burda. Mən demirəm ki, tamamilə milli məsələ zəminində qurulmuş rəqabətdir söylədiklərim. Yox, amma bunun bir böyük təsiri var idi. Nəyə görə? Osmanlılar dövründən, Şair Ləli haqqında yuxarıda danışdım. Milli məsələni ona görə qeyd elədim ki, onun da rolu olub. Yəni yuxarıda türkmən dərvişlərə meyl edən gənc sultanın başına nə iş açıldığından danışdım. Bu mif və gerçəkləri birbirindən ayırmaq lazım deyilmi? Sui-qəsdə təşkil edən adamın Mövlana Cəlaləddin Rumi olduğuna işarə vurdum.

ORTA ƏSRLƏRDƏ ETNİK MƏSƏLƏLƏR DAHA FƏRQLİ, DAHA DƏRİN İDİ

Şahin MUSTAFAYEV, tarix elmləri namizədi:

- Birinci, mən Elnur müəllimə təşəkkür eləmək istəyirəm. Çünki həqiqətən əziyyət çəkib bu gün məruzə etdi. O, bu məclisdə ilk dəfədir ki, çıxış edir. Ola bilsin ki, müəyyən dərəcədə buranın ab-havasını almayıb. Çünki onun məruzəsində də, çıxışında da Türkiyədə aldığı təhsilin təsiri görünür. Amma güman edirəm ki, hər halda bu məclis də, bu ab-hava da ona müəyyən dərəcədə təsir edəcək. Azərbaycanın öz elmi ənənələri var. O şair, ordakı türk-fars məsələsi, məlumdur, hamımız bilirik. Siz ona dediyiniz milli, etnik məsələ kimi qiymət verə bilərsiniz və bəziləri belə də qiymət verir. Amma fikir verin ki, orda, o şeirdə rum ilə əcəm sözlərini işlədir, fars sözü işlənmir. Rum ilə əcəm türk-fars demək deyil. Bilirsiniz ki, Osman-

lılar türklərə də, azərbaycanlılara da əcəm deyirdilər, bu, onların fars olmağı mənasına gəlmişdir. Burada əcəm böyük mənada sivilizasiyalı, mədəni deməkdir. Bu sırf etnik ifadə, fikir, mətn deyil. Mənə elə gəlir ki, buna daha dərinədən yanaşmaq lazımdır. Türkiyədə bəzi yerlərdə indi belə şeylərə bu cür, zənnimcə, tam yanlış baxış dəbdədir. Müəyyən dərəcədə populizmdir. Eyni zamanda, tək populizm deyil, belə şərti tarixşünaslıq da var. Orda cərəyan var ki, hər şeyə, tarixi hadisələrə bu nöqteyi-nəzərdən qiymət vermək istəyirlər, yəni sözlərin tam deyil, tək bir mənasına, zahiri görünüşlərə görə. Məsələn, filankəs anadoluludur, filankəs türkdür, urmiyəlidir, farsdır və s. Bu səpgidə milli mübahisələr gədir.

Orta əsrlərdə etnik məsələlər fərqlidir, məsələ daha dərinir. Köçürüləklə oturaqlıq mübarizəsi olubdur burda. Bu türk-fars mübarizəsi deyil. Bu çox ciddi məsələdir. Cəlaləddin Rumiyə də sadəcə bu nöqteyi - nəzərdən qiymət vermək səthiliyə gətirib çıxardır. Mikayıl Bayram da belə etnik-milliyətçilikləri istismar edir, əsas olmadan. Onun nəzəriyyəsidir ki, deyilən Əxi Əvrən türkmən babasıydı, sufisi idi. Cəlaləddin Rumi isə fars idi. Deməli, bunların arasında etnik səbəblə ciddi mübarizə olubdur. Məncə bu bir səhf və yalnız fikirdir. Çünki, siz yaqın ki yaxşı bilirsiniz, özünüz də bayaq dediniz, əxilər monqollarla vuruşurdu. Mövləvilər monqolları müdafiə edirdi. Halbuki, Anadolunun türkləşməsində, Azərbaycanın türkləşməsində Səlcuqlardan çox monqolların rolu olub. Və monqolların islama gəlməsində, türkləşməsində də Cəlaləddin Ruminin həddindən artıq böyük rolu olub. Cəlaləddin Rumi monqolların islamlaşmasını, müsəlmanlaşmasını və o yolla türk-

mənəşməsinə təmin eləyən adamlardan biri idi. Orta Asiyada onu şeyxlər elədi, Anadoluda isə - Cəlaləddin Rumi. Cəlaləddin Ruminin fars olmağı da hələ sübut olunmayıb. Şəms Təbrizinin də fars olmağı sübut olunmayıb. Ona türk deyənələr də var. Amma bunun o qədər böyük əhəmiyyəti yoxdur, mənə elə gəlir. Bir az daha dərin qatlar var bu münasibətlərdə.

Siz burda öz ünvanınıza bir çox tənqidlər eşitdiniz, mən çox təəssüf edirəm ki, sizin bugünkü məruzəniz burda belə tənqidlərə məruz qaldı. Amma guman edirəm ki, bundan sonra siz bunları nəzərə alacaqsınız. Ola bilsin bir hissəsi ədalətli oldu, bir hissəsi ədalətsiz oldu. Açıq, bir çox elm və sənət məclislərində iştirak eləmişəm, amma bu dərəcədə özündə səhv fikirlər ehtiva edən çıxışlar eşitməmişdim.

MÖVLANA VƏ ŞƏMS ZAMAN VƏ MƏKAN BOYU BÖYÜK SƏYAHƏTƏ ÇIXDILAR...

Hamlet İSAXANLI:

- Doğrudan da, orta əsrlərdə milli münasibətlərdən danışanda həddindən artıq ehtiyatlı olmaq lazımdır, çünki o dövrdə etnik müstəvidə çox şey qaranlıq qalır, çox şeyi isbat edə bilmirik. Orta əsrlərdə bu qədər böyük yazıçılar, fars dilində yazan şairlər, nə bilim kimlər, nələr var – onların türk və ya fars olduğunu necə təyin edək? Misal üçün, əl-Fərabini şübhəsiz türk olaraq qəbul eləyirik. Çünki bu barədə çox açıq-aşkar sözlər deyib müasirləri. Ümumiyyətlə, elmdə və poeziyada fars dilində yazanın kimi türkdür, kimi farsdır - demək çox çətin olur. Qaldı monqollarla türklərin münasibətlərinə, burada söylənən oyun və intriqalara, bütün monqol tarixi ilə məşğul olan tarixçilər qeyd

edirlər ki, monqolların ordusunda çox böyük əksəriyyət türklər idi. Ona görə də deyirlər ki, “monqollar qıpçaqlardılar”, qıpçaq oldular. Çünki monqollar əsasən ordu başçıları idilər, ordu isə əsasən türklərdi, qıpçaqlar o “qıpçaq çölləri” adlanan böyük, ucsuz-bucaqsız ərazilərin əsas əhalisi idilər, az saylı monqolları assimile etdilər, indiki Rusiyanın cənub hissəsində, İran və Anadoluda da monqollar türkləşdi. Məsələn, Kösədağ vuruşmasında o tərəfdə də türklər olub, bu tərəfdə də. Məmlüklərnən savaşa da monqol ordusunda türklər çox idi, bəlkə də böyük əksəriyyəti idi, bu tərəfdə də, təbii ki, əsasən türklər olub.

Doğrudan da, mən Elnurun necə məruzə edəcəyi ilə tanış deyildim, mövzunu, təbii ki, bilirdim, amma onun fikirlərini, yanaşmasını bilmirdim. Bu iki şəxsin adı mövzuda yanaşı çəkildiyi üçün diqqəti ancaq müəyyən tarixi və siyasi hadisələrə yönəltmək belə bu suala cavab vermək lazım idi - Şəmsəddin Təbrizi Cəlaləddin Rumiyə necə təsir elədi? Və bu, bu iki şəxsin münasibətində ən mərkəzi məsələdir. Cəlaləddin Rumi, bugünkü dillə desək, bir hüquq professoru idi, bir ilahiyatçı idi. Dərs deyirdi. Hərçənd ki, Cəlaləddin Ruminin çox ciddi təhsil aldığı, o cümlədən hüquq təhsili aldığı tam məlum deyil. Tədqiqatçılara görə, o, çox ciddi dərs deyirdi. Heç vaxt mühazirəsində şeir söyləməz, qeyri-ciddi sözlər işlətməzdi. Yəni, o, bir alim və müəllim, müdərris idi. Onun özü də, uşaqları da, tədqiqatçılar da Cəlaləddin Rumini həmişə bir alim kimi, hörmətli hüquqçu, müəllim, ilahiyatçı kimi önə çəkmişlər, qeyd etmişlər.

Onun atası da, uşaqları da alimlikə hörmət ediblər, özlərinin də alim olduqlarını göstərmək istəyiblər. Şəmsəddin Təbrizinin onunla qarşılaşması sanki Cəlaləddin Rumiyə çatışmayan bir tərəfini açdı, onu tamamladı. Bu, ruh fəlsəfəsi idi.

Şəms bir dərviş idi. Onun haqqında intriqaçı, savadı çox az adam kimi fikir söyləyənlər olsa da, Sultan Vələd Şəmsi bilikli, savadlı, dərin fikir sahibi və maraqlı yazılar müəllifi, fiqh, riyaziyy-

at, astronomiya sahəsində məlumatlı adam kimi təsvir edir. Şəms Təbrizdə elmi və ruhi məktəb də keçmişdi. “Təbrizdə elə insanlar var ki, onların yanında mən heç nəyəm” deyirdi Şəms. Üstəlik, o, Yaxın Şərqi gəzib-dolaşmış, fəlsəfi və teoloji işlərdə arif bir insan idi. Onun əsas gücü isə ruhi ehtirası idi. Şəms Təbrizi, məlumdur ki, ilk dəfə Cəlaləddin Rumiyə səma rəqsini, musiqi ilə şeiri birləşdirmək, bu yolla insanların ruhunu oyatmağı və oynatmağı öyrətdi. Başqalarını oxumaq deyil, özünü ruhlandırmaq, təcür-

bə etmək və ətrafdakıları ruha gətirmək daha doğrudur – deyirdi Şəms Mövlanaya. Mövlana elm, Şəms sənət adamı idi. Şəms Mövlanaya sənət, musiqi, rəqs vasitəsilə ruhi lider olmağı öyrətdi. Mövlana Şəmsin ideya və köməyi sayəsində və əlbəttə öz böyük istedadı ilə böyük Sufi başçısı oldu, təriqət lideri oldu, xüsusi güc və hörmət qazandı. Bunlara görə Mövlana Şəmsə sonsuz dərəcədə minnətdar idi. “Şəms, sənin Günəşinin sayəsində biz ay kimi par-

layırıq” deyirdi Mövlana. Onlar fikir-sənət dostu idilər. Bəs Şəms Mövlanadən nə qazandı, onun Mövlanaya ehtiyacı nədə idi? Zənnimcə, Mövlanaya qədər çoxlarının tanıdığı bu “qeyri-adi ruh adamını” anlayan, dərinə dərk edən olmamışdı. Şəmsi saymırdılar. Mövlana onu duydu, onun böyüklüyünü aləmə göstərdi. Mövlana və Şəms bir-birinə gərək olduqlarını gördülər, hiss etdilər. İki güc birləşdi, “Məsnəvi”, “Məqalat” və Mövləvilik kimi əsərlər və cərəyanlarla zaman və məkan boyu böyük səyahətə çıxdılar.